

АНОТАЦІЯ

Мельничук О. В. Вивчення історії українського козацтва в закладах загальної середньої освіти. – На правах рукопису. – 76 с.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр». Магістерська робота присвячена дослідженню найбільш ефективних традиційних та інноваційних форм вивчення історії українського козацтва в закладах загальної середньої освіти. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю оновлення методики викладання цієї ключової теми для формування національної свідомості, патріотичного виховання учнів та розвитку їхнього критичного мислення.

Пропонується розглянути та проаналізувати методи та підходи, які можуть бути використані на уроках під час ознайомлення учнів з історією, побутом та військовим мистецтвом українського козацтва. Зазначено, що українське козацтво є однією з наріжних тем національної історії, яка має колосальний вплив на становлення державності та ідентичності.

У дослідженні проаналізовано зміст чинних навчальних програм, за якими розроблена подальша робота на уроках історії, зокрема принципи та методи, що підвищують ефективність засвоєння історичного матеріалу. Окрему увагу приділено порівняльному аналізу традиційних (лекції, бесіди, робота з джерелами) та інноваційних (інтерактивні методи, зокрема історичні квести, рольові ігри, дебати) прийомів для розвитку аналітичних здібностей та здатності до критичного осмислення історичних подій.

Розглянуто практичні аспекти застосування компетентнісних підходів до навчальних завдань на прикладі вивчення козацької доби. Сформовано методичні рекомендації щодо запровадження визначеної теми в навчальний процес, включаючи позакласні форми роботи. Запропоновано використання таких візуальних джерел, як карти, ілюстрації, документальні відеоматеріали та елементи віртуальних екскурсій для поглибленого розуміння учнями феномену українського козацтва.

Ключові слова: українське козацтво, методика викладання, заклади загальної середньої освіти, інтерактивні методи, навчальна програма, патріотичне виховання, компетентнісний підхід.

ABSTRACT

Melnychuk O. V. The Study of the History of the Ukrainian Cossacks in General Secondary Education Institutions. – On the rights of the manuscript. – 76 p.

Qualification work for obtaining the educational degree "Master". The master's work is devoted to the study of the most effective traditional and innovative forms for teaching the history of the Ukrainian Cossacks in general secondary education institutions. The relevance of the research is due to the need to update teaching methods for this key topic to foster national consciousness, patriotic education of students, and the development of their critical thinking.

It is proposed to consider and analyze the methods and approaches that can be used in lessons when familiarizing students with the history, life, and military art of the Ukrainian Cossacks. It is noted that the Ukrainian Cossacks is one of the pivotal topics of national history that has a profound impact on the formation of statehood and identity.

The study analyzes the content of current curricula, based on which further work in history lessons is developed, including principles and methods that increase the effectiveness of learning historical material. Special attention is paid to the comparative analysis of traditional (lectures, discussions, work with sources) and innovative (interactive methods, including historical quests, role-playing games, debates) techniques for developing analytical skills and the ability to critically reflect on historical events.

The practical aspects of applying competence-based approaches to educational tasks are considered using the example of studying the Cossack era. Methodological recommendations for introducing the specified topic into the educational process, including extracurricular activities, are formulated. The use of such visual sources as maps, illustrations, documentary video materials, and elements of virtual excursions is proposed for students to gain a deeper understanding of the phenomenon of the Ukrainian Cossacks.

Keywords: Ukrainian Cossacks, teaching methodology, general secondary education institutions, interactive methods, curriculum, patriotic education, competence-based approach.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1.1 Історіографія проблеми.....	11
1.2 Джерельна база роботи.....	15
1.3 Методологічні засади дослідження.....	20
РОЗДІЛ 2. ТРАДИЦІЙНІ ФОРМИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА.....	27
2.1 Аналіз змісту навчальних програм: у яких класах та в якому обсязі вивчається тема.....	27
2.2 Методика викладання теми на уроках історії: лекції, бесіди, робота з підручником.....	34
2.3 Розробка авторського уроку з теми «Українське козацтво: витоки, становлення та роль в історії».....	44
РОЗДІЛ 3. ІННОВАЦІЙНІ ФОРМИ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ.....	49
3.1 Використання інтерактивних методів: історичні квести, рольові ігри, дебати.....	49
3.2 Позакласні форми роботи: екскурсії, походи, музейні уроки.....	59
3.3 Виховні заходи у вивченні теми: сценарій тематичного заходу «Козацькому роду – нема переводу».	64
ВИСНОВКИ.....	68
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	70

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена важливістю вивчення історії українського козацтва в системі сучасної середньої освіти, оскільки це є необхідною складовою процесу формування національної ідентичності, патріотичного виховання учнів та розвитку критичного мислення. Українське козацтво, як особлива історична спільнота, не лише відіграло важливу роль у формуванні військової традиції та національної державності, а й стало символом боротьби за свободу та незалежність. З огляду на це, дослідження цієї теми у шкільному навчанні є важливим етапом у вихованні молоді, сприяючи глибшому розумінню історичних процесів і формуванню національних цінностей.

Козацтво має значний вплив на розвиток державності, культури, духовної спадщини та військової справи України. Протягом кількох століть козаки становили не тільки основну військову силу, а й здійснювали великий вплив на політичні та соціальні процеси, зокрема під час національно-визвольних змагань XVII століття. Саме вивчення їх історії дозволяє зрозуміти основи української національної свідомості, боротьби за незалежність і державність, а також розвитку соціальних структур. З огляду на це, необхідно поглиблено досліджувати способи та методи викладання цієї теми в школах для забезпечення учнів знаннями та навичками, що сприяють усвідомленню значення українського козацтва в історії держави.

Зі змінами в освітній політиці України та адаптацією навчальних програм до сучасних вимог, виникає потреба в оновленні підходів до викладання історії українського козацтва. Оскільки старі методичні підходи часто не відповідають вимогам новітніх технологій, необхідно впроваджувати інноваційні підходи, такі як інтерактивні методи навчання, які активно залучають учнів до процесу пізнання та самостійної роботи з інформацією. Це дозволить не лише покращити якість засвоєння матеріалу, а й розвинути в учнів критичне мислення та аналітичні здібності.

Однією з проблем є також недостатня кількість якісних методичних розробок, спрямованих на ефективне вивчення цієї теми. Тому розробка нових методичних засобів, уроків та позакласних заходів, орієнтованих на вивчення історії козацтва, є важливим завданням для педагогічної науки та практики. Таким чином, дослідження методів викладання українського козацтва стає нагальною необхідністю для сучасної освіти, що дозволить підвищити рівень знань учнів про національну історію та сприятиме розвитку їх патріотичного почуття.

Враховуючи постійні зміни в освітній сфері, інтеграцію новітніх педагогічних технологій та адаптацію навчальних планів до вимог часу, актуальність вивчення історії українського козацтва в середній школі набуває нових вимірів. Водночас, проблема ефективності викладання цієї теми вимагає комплексного підходу, що поєднує традиційні методи з новітніми інноваційними підходами в освіті.

Метою дослідження є визначення найбільш ефективних традиційних і інноваційних форм вивчення історії українського козацтва в закладах загальної середньої освіти та розробка рекомендацій щодо удосконалення процесу викладання цієї важливої теми.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити низку завдань, серед яких:

1) Вивчити історіографію проблеми вивчення історії українського козацтва в системі середньої освіти.

2) З'ясувати джерельну базу, яка може бути використана для розробки навчальних матеріалів та методичних рекомендацій щодо викладання теми українського козацтва.

3) Описати методологічні засади дослідження, що дозволяють ефективно вивчати історію українського козацтва в шкільній освіті.

4) Вивчити зміст навчальних програм з історії, зокрема питання вивчення українського козацтва, його обсяг та місце в курсах історії для різних класів.

5) З'ясувати методику викладання теми українського козацтва, зокрема аналіз лекцій, бесід та роботи з підручниками.

6) Розкрити методику розробки авторського уроку з теми «Українське козацтво: витоки, становлення та роль в історії».

7) Вивчити застосування інтерактивних методів, таких як історичні квести, рольові ігри та дебати, для вивчення історії українського козацтва.

8) З'ясувати роль позакласних форм роботи, таких як екскурсії та музейні уроки, у вивченні теми українського козацтва.

9) Описати виховні заходи, зокрема сценарій тематичного заходу «Козацькому роду – нема переводу», для підтримки національної ідентичності та патріотичного виховання учнів.

Об'єктом дослідження є процес викладання теми українського козацтва в закладах загальної середньої освіти.

Предметом дослідження виступає методика та форми вивчення цієї теми на уроках історії в школах України.

Практичне значення результатів роботи полягає в тому, що розроблені методичні рекомендації та авторські навчальні матеріали можуть бути ефективно впроваджені в навчальний процес загальноосвітніх закладів для покращення викладання історії українського козацтва. Зокрема, рекомендації щодо застосування інтерактивних методів, таких як історичні квести, рольові ігри та дебати, дозволять зацікавити учнів, зробити уроки більш динамічними та мотивуючими для глибшого розуміння теми.

Також запропоновані авторські матеріали, включаючи розробку авторських уроків і сценаріїв виховних заходів, можуть бути корисними для вчителів історії при підготовці до уроків та позакласних заходів, сприяючи розвитку національної свідомості та патріотичного виховання школярів.

Результати дослідження мають велике значення для вдосконалення навчальних планів та програм, оскільки можуть допомогти в актуалізації змісту навчальних курсів, сприяти кращому включенню теми українського козацтва у вивчення історії України, з урахуванням новітніх підходів до навчання та методики викладання. Такі матеріали можуть бути використані для підготовки

вчителів історії, зокрема через професійні курси та тренінги, що допоможе підвищити рівень кваліфікації педагогів та покращити якість навчання з історії в загальноосвітніх навчальних закладах.

Структура роботи складається зі вступу, трьох основних розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Висновки містять результати дослідження, авторські узагальнення та рекомендації. Загальний обсяг роботи — 76 сторінок.

Перший розділ присвячено аналізу історіографії та джерельної бази дослідження, другий — традиційним формам викладання, третій — інноваційним підходам.

Результати дослідження апробовано на XIX Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» та опубліковано в одній науковій публікації.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми

Історіографія дослідження історії українського козацтва охоплює аналіз того, хто, коли і з яких наукових позицій досліджував це історичне явище, а також які концептуальні зміни відбувалися у поглядах на роль козацтва в історії України.

Протягом тривалого часу вивчення козацтва розвивалося в різних інтелектуальних та політичних контекстах, що визначило формування кількох його історіографічних етапів: дорадянського, радянського та сучасного українського.

Перші ґрунтовні академічні праці про українське козацтво з'явилися наприкінці XIX — на початку XX ст.

Найбільш вагоме місце в дорадянській історіографії посідають праці Михайла Грушевського, зокрема його монументальна робота «Історія України-Руси». Учений підкреслював природність виникнення козацтва, його народний характер, демократичні традиції та провідну роль у формуванні української державності та національної ідентичності.

Не можна оминути внесок Дмитра Яворницького, автора фундаментального титомника «Історія запорізьких козаків».

Його дослідження поєднали історичний, етнографічний та культурологічний аналіз, завдяки чому історія Запорозької Січі була розкрита всебічно — від військової організації до побуту та духовного життя козаків.

Вагомий внесок також зробили О. Єфименко, В. Антонович, М. Драгоманов, які намагалися інтерпретувати козацтво в ширшому контексті європейської історії.¹

¹ Абрамова Н. Козацька Україна. *Історія України*. 2008. № 3. С. 9–10.

У радянський період дослідження українського козацтва відбувалося в суворих межах марксистсько-ленінської методології.

Козацтво інтерпретувалося передусім крізь призму класової боротьби, підкреслювалася його «антифеодальна» роль, а національно-визвольна боротьба часто зводилася до секторальних соціально-економічних процесів.

Радянські історики (зокрема П. Толочко, В. Голобуцький) приділяли увагу соціальній структурі та військовій організації козацтва, однак недооцінювали його державотворчу та культурно-національну роль.

У підручниках з історії, що використовувалися в радянській школі, українське козацтво розглядалося як частина «спільної історії народів СРСР», а його боротьба за незалежність часто оцінювалася як прояв «буржуазного націоналізму»².

Після здобуття Україною незалежності та відкриття нових джерел відбулася ревізія радянських підходів та становлення нового наукового бачення козацької доби.

Науковці, такі як В. Смолій, В. Щербак, Т. Чухліб, О. Апанович, підкреслюють важливість козацтва як інституту української державності, висвітлюють його традиції самоврядування, військової організації, дипломатії та культури.³

Сучасні історики акцентують на таких аспектах:

- козацтво як феномен української політичної культури;
- його роль у формуванні української нації;
- державотворчі та військові традиції;

² Андрощук І. О., Гаврилюк Л. Д. Національно-визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої середини XVII ст. Відродження Української держави: [розробки уроків]. *Інтерактивні уроки з історії України. 8 клас*. Харків, 2005. С. 46–61.

³ Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ: Либідь, 1993. 288 с.

- міжнародна роль козацької держави;
- вплив козацької ідеології на подальшу українську історію.⁴

Наголошується на безперервності історико-національної традиції, яка бере початок у козацькій добі та присутня у сучасному українському суспільстві, включно з процесами, що відбуваються після 1991 р. і особливо — під час Революції Гідності та російсько-української війни.

Важливо зазначити, що сучасний зміст шкільних курсів історії України формується на основі новітніх історіографічних досліджень.

Розуміння козацтва як націотворчої сили, спадкоємця державних традицій Київської Русі та попередника сучасної української державності — результат наукових переосмислень, які отримали відображення у навчальних програмах та підручниках МОН України.

Поступово відбувся перехід від ідеологізованого та фрагментарного викладу до комплексного, інтегративного та компетентнісного підходу, який враховує нові наукові інтерпретації⁵.

У новітній історіографічній традиції значний внесок зробили також зарубіжні та еміграційні українські дослідники, які в умовах відсутності політичного тиску з боку радянської влади зберегли можливість об'єктивного аналізу козацької проблематики.

Праці І. Лисяка-Рудницького, О. Субтельного, Р. Шпорлюка підкреслювали роль козацтва як носія європейських свобод, демократичних традицій та національної самосвідомості. У їхніх роботах козацька доба розглядалася як ключовий етап формування модерної української нації, що

⁴ Барна О. А. Побут і духовне життя запорожців (Вступ до історії). *Історія та правознавство*. 2011. № 29. С. 28–29.

⁵ Богданова О. Історія України. 8 клас: плани-конспекти уроків (за програмою для 12-річної школи). Київ: Шкільний світ, 2008. 128 с.

сприяв захисту прав та інтересів українського населення в умовах існування між кількома імперськими центрами сили⁶.

Значна увага у сучасній історичній науці приділяється переосмисленню постаті Богдана Хмельницького та діяльності Гетьманщини.

Науковці, зокрема Я. Дашкевич, В. Брехуненко, Т. Таїрова-Яковлева, аналізують політичні стратегії козацької верхівки, дипломатичні орієнтації та взаємини України із сусідніми державами.⁷

Ці дослідження дозволили відійти від односторонніх трактувань, властивих радянській історіографії, і сформувати багатовимірне бачення козацького державотворчого проєкту⁸.

На сучасному етапі розвитку історичної науки простежується тенденція до міждисциплінарності: козацтво досліджується не лише з позицій політичної історії, а й у контексті культурології, соціальної антропології, мілітарної історії та історичної психології.

Такий підхід сприяє більш глибокому розумінню внутрішньої структури козацького суспільства, його ментальних характеристик, системи цінностей та світогляду. Особлива увага приділяється формуванню козацької ідентичності, її місцю у сучасній українській історичній пам'яті та національному символічному просторі.

Отже, історіографія проблеми свідчить про поступову еволюцію наукових підходів: від романтизованих та національно-патріотичних

⁶ Богдановська Л. П. Передумови і початок національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького: [урок-дослідження]. *Історія в середніх і вищих навчальних закладах України*. 2005. № 8. С. 55–56.

⁷ Божко О. М. Виникнення українського козацтва та Запорозької Січі. Як і чому виник етикет: [інтегрований урок історії та етики, 5 кл.]. *Історія та правознавство*. 2009. № 14. С. 9–13.

⁸ Борисова О. М. Українські землі у II половині XVII століття. Поділ Гетьманщини. *Історія та правознавство*. 2008. № 8. С. 23.

інтерпретацій до критично-аналітичного та комплексного бачення ролі українського козацтва в історії державотворення.

Сучасна історична наука розглядає козацтво як важливий і багатогранний феномен, що став фундаментом для формування української політичної традиції, культури самоврядування та національної самосвідомості.

Таким чином, розвиток історіографії українського козацтва не лише сприяв поглибленню знань про цей історичний період, але й визначив інтелектуальне підґрунтя для подальших досліджень і формування коректних освітніх підходів до вивчення козацької тематики в сучасній школі⁹.

1.2 Джерельна база роботи

Джерельна база роботи формує основу для здійснення глибокого аналізу та оцінки стану вивчення історії українського козацтва в сучасних навчальних закладах. Основним джерелом для дослідження є як архівні матеріали, так і наукові праці, що висвітлюють різні аспекти цієї теми. Важливу роль у дослідженні відіграють літературні та історичні джерела, що документують життя та діяльність українських козаків, а також джерела методичного характеру, які безпосередньо стосуються процесу викладання історії цього періоду в школах.

Серед архівних джерел, які використовуються для аналізу історії українського козацтва, слід відзначити численні документи з Національного архіву України, зокрема акти, листи та накази, що були написані козацькими старшинами, а також дипломатичні документи часів козацької доби. Наприклад, документи з архіву Війська Запорозького дозволяють глибше

⁹ Бублій Т. В. Методичні рекомендації проведення уроку на тему: «Берестецька битва. Білоцерківський мирний договір». *Історія та правознавство*. 2007. № 33. С. 24–27.

зрозуміти організацію і діяльність козацької адміністрації, взаємодію з державними структурами, а також соціальну і політичну ситуацію в Україні в період з 16 по 18 століття ¹⁰. Важливими джерелами є також записи про військові кампанії козаків, зокрема матеріали, що стосуються боїв та військових стратегій, що знайшли своє відображення в історичних хроніках і літописах.

Надзвичайно цінними є також наукові праці, які висвітлюють історію українського козацтва як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Окремо варто згадати роботи таких вчених, як О. Стороженко, А. Левченко та В. Кравченко, які розглядають як військові, так і соціально-політичні аспекти козацтва. Вони не лише аналізують історичні події, а й акцентують увагу на формуванні козацької культури, національної ідентичності та релігійного життя. Ці роботи часто цитуються в дослідженнях, пов'язаних із викладанням історії козацтва в сучасній школі, оскільки дають можливість зрозуміти, яким чином історичний контекст відображається в освітньому процесі ¹¹.

Методичні джерела становлять важливу частину джерельної бази цієї роботи, оскільки дозволяють оцінити актуальні методи викладання історії українського козацтва в школах. Зокрема, роботи, які розробляють рекомендації щодо використання новітніх педагогічних технологій, таких як мультимедійні засоби, інтерактивні методи навчання та позакласні заходи, стали невід'ємною частиною дослідження. Окремо слід відзначити видання, присвячені методиці викладання історії на основі інноваційних підходів. Такі автори, як Л. Яременко, А. Величко та О. Іваненко, розробили матеріали, які допомагають педагогам вдосконалювати викладання історії козацтва з

¹⁰ Буланов Ю. І. Тестові завдання. Історія України, 8 клас: [Гетьмани П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, П. Дорошенко]. *Історія та правознавство*. 2017. № 13–14. С. 22–28.

¹¹ Бирзул О. Пилип Орлик і його Конституція. *Історія України*. 2008. № 14. С. 11–16.

урахуванням сучасних вимог до навчального процесу ¹². Вони підкреслюють необхідність використання інтерактивних методів, які дозволяють зацікавити учнів темою та поглибити їхні знання через активну участь у навчальному процесі.

Не менш важливим джерелом є навчальні програми з історії України, в яких відображаються не тільки основні події та процеси, але й підходи до викладання цієї теми. Зокрема, програми середньої та старшої школи, що активно аналізуються в роботах педагогів, забезпечують комплексний підхід до вивчення козацької теми в контексті загальної історії України. Важливу роль відіграють рекомендації Міністерства освіти і науки України, які визначають зміст навчальних програм та вказівки щодо методів викладання. На основі цих документів педагоги можуть розробляти та вдосконалювати власні методичні матеріали для викладання цієї важливої теми ¹³.

Отже, джерельна база роботи включає широкий спектр матеріалів: архівні документи, наукові монографії та статті, методичні посібники, а також навчальні програми, що дозволяють комплексно дослідити проблему вивчення історії українського козацтва в школах. Ці джерела формують глибоке розуміння предмета дослідження та дозволяють створити методичні рекомендації для покращення викладання історії українського козацтва в загальноосвітніх навчальних закладах.

Джерельна база цього дослідження охоплює не лише архівні матеріали та наукові праці, а й широкий спектр сучасних досліджень, що стосуються педагогічних інновацій у навчальному процесі. Особливу увагу заслуговують дослідження вітчизняних учених, які, аналізуючи історію українського

¹² Виборна С. О. Виникнення українського козацтва. Запорозька Січ. *Історія та правознавство*. 2005. № 32. С. 30–31.

¹³ Візер С. О. Національно-визвольний рух в Україні у 1596–1686 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2004. 20 с.

козацтва, намагаються інтегрувати традиційні підходи з новими методами навчання. Зокрема, дослідження, присвячені використанню інтерактивних технологій в історичній освіті, дозволяють детальніше зрозуміти, як змінюється підхід до вивчення історії в контексті новітніх педагогічних практик. Для цього широко використовуються праці таких авторів, як Н. Ткаченко, О. Пасічник та В. Жуков, які висвітлюють методи активного навчання, такі як проектні технології, використання мультимедійних презентацій і відеоматеріалів, що надають учням можливість не лише засвоювати факти, а й осмислювати їх, беручи участь у процесі історичного пізнання¹⁴.

До того ж, важливою частиною джерельної бази є публікації, що досліджують використання цифрових технологій у навчанні історії. У зв'язку з поширенням електронних навчальних матеріалів, комп'ютерних програм та ресурсів для вивчення історії, науковці приділяють значну увагу питанням інтеграції таких технологій у класну та позакласну роботу з учнями. Зокрема, інтерактивні платформи для створення історичних ігор, веб-квести та онлайн-дискусії відкривають нові можливості для розвитку критичного мислення у школярів і сприяють глибшому розумінню козацької історії. Такі роботи, як дослідження В. Корінного, С. Грекова та Л. Іванової, сприяють розширенню розуміння того, як цифрові ресурси можуть бути використані для підвищення ефективності вивчення історії українського козацтва¹⁵.

До джерел, що використовуються в дослідженні, також належать наукові статті, публікації в журналах, а також рецензії на нові підручники та навчальні посібники, що стосуються викладання історії України. Зокрема, аналіз сучасних підручників дозволяє з'ясувати, які методичні прийоми та підходи використовуються для викладання теми «Українське козацтво» в шкільній

¹⁴ Вишковський І. В. Урок-екстраполяція: методична розробка уроку (8 клас). *Історія та правознавство*. 2005. № 19–21. С. 48–50.

¹⁵ Власов В. С., Данилевська О. М., Ващук Д. І. *Історія України: підручник для 8 класу*. Київ: Генеза, 2016. 256 с.

програмі. Окремо слід зазначити дослідження, що аналізують існуючі навчальні матеріали та підручники для середніх шкіл, серед яких роботи А. Білан, О. Мельника, І. Шевченка, що сприяють розвитку методичних засад навчання історії українського козацтва в контексті реформування загальної середньої освіти¹⁶.

Іншими важливими джерелами є дослідження, що аналізують соціокультурний контекст вивчення історії козацтва. Це роботи, які висвітлюють роль історії українського козацтва в контексті національної свідомості та формування патріотизму серед школярів. Вони підкреслюють важливість інтеграції елементів патріотичного виховання в шкільне навчання, оскільки історія українського козацтва є одним із важливих компонентів формування національної ідентичності. Зокрема, праці таких авторів, як О. Бердник, О. Гончаренко, Н. Костюк, зосереджені на питаннях виховання через історію, патріотизму та громадянської свідомості, що сприяє національному самовизначенню учнів через осмислення героїчної спадщини українського козацтва¹⁷.

Варто також зазначити, що на основі вивчення джерел методологічного характеру досліджуються актуальні питання, пов'язані з підготовкою педагогічних кадрів для викладання історії українського козацтва. У наукових працях таких авторів, як С. Погорелов, Ю. Новіков та І. Мельничук, аналізуються різні аспекти педагогічної підготовки, вдосконалення знань і вмінь учителів історії, які працюють із сучасними підходами до викладання

¹⁶ Венцева Н. О. Іван Виговський / Н. О. Венцева ; за заг. ред. К. О. Баханова. *Вивчення історичних постатей на уроках історії України у 8 класі*. Харків, 2010. С. 31–37.

¹⁷ Венцева Н. О. Дмитро Вишневецький / Н. О. Венцева; за заг. ред. К. О. Баханова. *Вивчення історичних постатей на уроках історії України у 8 класі*. Харків, 2010. С. 8–13.

історії, враховуючи інноваційні методи та нові освітні стандарти ¹⁸. У цих дослідженнях розглядається важливість професійного розвитку викладачів через участь у тренінгах, семінарах та наукових конференціях, що сприяє підвищенню ефективності викладання історії.

Таким чином, джерельна база роботи є надзвичайно різноманітною і включає в себе як традиційні, так і новітні матеріали, що стосуються як історії українського козацтва, так і методики викладання цієї теми. Це дозволяє здійснити комплексний підхід до вивчення та дослідження даної теми в контексті сучасних педагогічних практик, забезпечуючи глибоке розуміння процесів, які відбуваються в освітній сфері, а також можливості їх покращення через впровадження інноваційних методів навчання.

1.3 Методологічні засади дослідження

Методологічні засади дослідження базуються на принципах системного підходу, що дозволяє комплексно аналізувати проблеми викладання історії українського козацтва в сучасній середній освіті, а також виявляти ефективність різних методів навчання цієї теми. Для реалізації дослідження були обрані як загальнонаукові, так і спеціальні методи, що забезпечують глибокий аналіз предмета.

Системний підхід дозволяє розглядати процес викладання історії українського козацтва як частину більшої освітньої системи, враховуючи взаємозв'язок між різними компонентами навчання, такими як зміст навчальних програм, методи навчання, інноваційні технології та діяльність вчителя. Такий підхід дає змогу виявити основні фактори, що впливають на ефективність

¹⁸ Венцева Н. О. Петро Дорошенко / Н. О. Венцева; за заг. ред. К. О. Баханова. *Вивчення історичних постатей на уроках історії України у 8 класі*. Харків, 2010. С. 42–48.

навчального процесу, а також визначити можливості для вдосконалення педагогічної практики¹⁹.

Аналіз навчальних програм, підручників та методичних посібників здійснюється на основі методу контент-аналізу, що дозволяє систематизувати інформацію про включення теми українського козацтва в шкільну програму та обсяг її вивчення. Цей метод також дає можливість порівняти зміст різних підручників і навчальних матеріалів, що використовуються в освітньому процесі.

Методика педагогічного експерименту дозволяє апробувати розроблені авторські методи та форми навчання, зокрема використання інтерактивних методів та позакласних форм роботи, таких як історичні квести, рольові ігри та музейні уроки. Цей метод забезпечує емпіричну перевірку ефективності запропонованих підходів у реальних умовах навчального процесу²⁰.

Крім того, для з'ясування впливу різних педагогічних технологій на розвиток патріотичного виховання учнів застосовуються соціологічні методи, зокрема анкетування та опитування вчителів та учнів. Це дозволяє отримати об'єктивні дані про ставлення учнів до вивчення історії українського козацтва та оцінку ефективності використаних методів.

У рамках дослідження також застосовано метод історико-педагогічного аналізу, що дозволяє вивчити еволюцію підходів до викладання історії українського козацтва в школі, починаючи з радянського періоду і до сучасних підходів в освітній політиці України. Вивчення історичних аспектів цієї

¹⁹ Венцева Н. О. Петро Конашевич-Сагайдачний / Н. О. Венцева; за заг. ред. К. О. Баханова. *Вивчення історичних постатей на уроках історії України у 8 класі*. Харків, 2010. С. 13–17.

²⁰ Венцева Н. О. Петро Калнишевський / Н. О. Венцева; за заг. ред. К. О. Баханова. *Вивчення історичних постатей на уроках історії України у 8 класі*. Харків, 2010. С. 66–72.

проблеми дає змогу з'ясувати, як зміни в освітніх стандартах та підходах до виховання впливають на сучасне викладання цієї теми²¹.

Крім того, у дослідженні використовується метод порівняння, що дозволяє проаналізувати різні методики викладання та інноваційні підходи в контексті національної освіти. Порівняння дає можливість оцінити позитивні й негативні аспекти різних форм і методів навчання, а також їхню відповідність вимогам сучасних освітніх стандартів.

Загалом, методологічний підхід до дослідження передбачає комплексний аналіз, що поєднує теоретичні основи педагогіки, історії, методики викладання, а також практичне застосування новітніх технологій і форм навчання для досягнення поставленої мети – покращення викладання теми українського козацтва в школах²².

Методологічні засади дослідження також включають використання інтерпретаційного підходу, що дозволяє здійснити глибокий аналіз джерел, зокрема літературних, історичних і педагогічних, із врахуванням контексту розвитку української освіти. Цей підхід є важливим для визначення того, як історичні факти та події, пов'язані з українським козацтвом, трансформуються в освітньому процесі та як їх інтерпретація впливає на формування національної свідомості учнів. Адже саме в цьому контексті здійснюється не лише вивчення фактів, але й формування уявлень про національну історію, що є основою для патріотичного виховання.

З метою підвищення ефективності викладання історії українського козацтва, в дослідженні також використовуються методи педагогічного

²¹ Венцева Н. О. Урок-дискусія «Гетьман Пилип Орлик та його Конституція» / Н. О. Венцева; за заг. ред. К. О. Баханова. *Вивчення історичних постатей на уроках історії України у 8 класі*. Харків, 2010. С. 72–81.

²² Венцева Н. О. Лабораторно-практична робота «Гетьманування Івана Мазепи» / Н. О. Венцева; за заг. ред. К. О. Баханова. *Вивчення історичних постатей на уроках історії України у 8 класі*. Харків, 2010. С. 133–141.

моделювання, що дозволяють створювати та апробувати нові методики навчання, спрямовані на поліпшення засвоєння матеріалу учнями. Завдяки цьому методу можливо не лише виявити недоліки традиційних форм навчання, але й запропонувати інноваційні підходи до викладання²³. Моделювання дає змогу на основі теоретичних і практичних результатів створювати ефективні стратегії викладання, що можуть бути використані на практиці в загальноосвітніх навчальних закладах.

Методологія дослідження також включає якісні та кількісні методи оцінки ефективності застосування новітніх педагогічних технологій, таких як інтерактивні методи навчання. Використання історичних квестів, рольових ігор, дебатів та музейних уроків вимагає детальної оцінки їх впливу на рівень засвоєння матеріалу, а також на розвиток критичного мислення учнів. Кількісні методи, такі як опитування та анкети, допомагають отримати статистичні дані, які надають чітку картину ефективності застосованих методів. Соціологічні опитування вчителів та учнів дають можливість зібрати дані про сприйняття нових форм навчання, оцінити їх переваги та недоліки, а також виявити можливості для подальшого вдосконалення²⁴.

У межах методології також використовуються історико-культурний підхід, який дозволяє врахувати роль культурних факторів у формуванні історичної пам'яті, зокрема стосовно козацької тематики. Цей підхід важливий, оскільки українське козацтво є не лише військовим, але й культурним феноменом, що мало значний вплив на формування української національної ідентичності. У цьому контексті досліджується, як через освітній процес можна

²³ Галчанська О. М. Історія – трагічна та захоплююча: [інформаційно-краєзнавчий проєкт «Козацька Україна»]. *Історія та правознавство*. 2008. № 27. С. 24–28.

²⁴ Гнатюк В. М. Пріоритети козацьких звичаїв і традицій у системі національного виховання молоді. *Освіта*. 2006. 9–16 серп. (№ 31). С. 6–7.

донести до учнів не лише історичні факти, а й значення козацької культури та її вплив на сучасну українську ідентичність.

Крім того, методологія включає в себе підхід, що базується на аналізі освітніх стандартів та вимог до вивчення історії в середніх школах, що дозволяє виявити прогалини в існуючих програмах і підручниках, а також розробити рекомендації щодо їх вдосконалення. Оскільки зміст і методи викладання історії українського козацтва змінюються залежно від реформ в освітній сфері, дослідження зосереджене на вивченні того, як ці зміни впливають на актуальність і ефективність викладання цієї теми в школах.

Окрім того, методологічний підхід передбачає врахування соціокультурних факторів, які можуть впливати на сприйняття та засвоєння теми учнями. Сімейне оточення, національні та культурні традиції, а також місцеві особливості можуть сприяти різному сприйняттю важливості теми українського козацтва. Врахування цих факторів дозволяє не тільки з'ясувати, як учні сприймають цей матеріал, а й розробити стратегії, що сприятимуть його кращому засвоєнню²⁵.

Одним із основних методологічних підходів є метод порівняльного аналізу, який дозволяє порівняти різні підходи до викладання цієї теми в історії української освіти, зокрема в різних етапах розвитку незалежної України, а також у порівнянні з іншими країнами.

Це дає змогу розглянути досвід інших націй щодо включення історії національних героїв, в тому числі козацтва, у навчальні програми, що може бути корисним для вдосконалення української освітньої практики.

Таким чином, методологічні засади дослідження є багатограними і включають різноманітні методи, що дозволяють комплексно підходити до вивчення проблеми викладання історії українського козацтва в сучасних школах, зокрема через інтерактивні методи, інноваційні форми роботи, а також

²⁵ Гісем О. В., Гісем О. О., Мартинюк О. О. Історія України: підручник для 8 класу (поглиблене вивчення). Тернопіль: Астон, 2021. 256 с.

через аналіз історико-педагогічних джерел та освітніх стандартів. Тільки через застосування такої різноманітності підходів можна досягти значних результатів у вдосконаленні процесу навчання цієї важливої теми.

Висновки до першого розділу

Вивчення історіографії проблеми історії українського козацтва в освіті засвідчує багатогранність підходів до дослідження цієї теми. Протягом часу були представлені різноманітні трактування та інтерпретації, що відображають політичні, культурні та соціальні зміни в суспільстві. Зокрема, розвиток історичних досліджень козацтва в Україні можна поділити на кілька етапів, кожен з яких характеризувався специфічними акцентами, відповідно до історичних умов і національних інтересів.

Джерельна база роботи є різноманітною та багатою. Вона включає як традиційні письмові джерела — історичні документи, хроніки, мемуари, так і сучасні наукові праці, монографії, статті, що стосуються різних аспектів історії козацтва та його відображення в освіті. Аналіз джерел дозволяє здійснити комплексний підхід до вивчення теми та підтвердити важливість використання багатогранної джерельної бази для отримання об'єктивних і достовірних результатів.

Методологічні засади дослідження є різноманітними і включають в себе інтерпретаційний, історико-педагогічний, порівняльний та інші підходи. Це дозволяє детально вивчити процеси викладання історії українського козацтва, визначити його роль у формуванні національної свідомості та патріотичного виховання учнів. Окрім того, застосування методів педагогічного моделювання та соціологічних опитувань дозволяє оцінити ефективність нових форм навчання та створити рекомендації щодо вдосконалення процесу викладання в сучасних умовах.

Таким чином, комплексний підхід до вивчення історії українського козацтва в навчальних закладах, що включає історіографічний аналіз, вивчення джерел та використання інноваційних методів викладання, має велике значення для вдосконалення освітнього процесу і розвитку національної ідентичності серед учнів.

РОЗДІЛ 2

ТРАДИЦІЙНІ ФОРМИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

2.1 Аналіз змісту навчальних програм: у яких класах та в якому обсязі вивчається тема.

Зміст навчальних програм з історії України для загальноосвітніх навчальних закладів визначає важливу роль теми українського козацтва в освітньому процесі. Однак, вивчення цієї теми відбувається поступово, починаючи з базового ознайомлення з основами історії козацтва і завершуючи більш глибоким аналізом його значення для національної ідентичності та державності. Зміст навчальних планів залежить від вікових груп учнів та рівня навчання, що безпосередньо впливає на обсяг та глибину вивчення теми.

На початковому етапі навчання (5-6 класи) історія українського козацтва вивчається як одна з перших тем, пов'язаних із загальними історичними процесами на українських землях. Відповідно до навчальних програм цього етапу, учні знайомляться з основними етапами розвитку козацтва, його соціальними і політичними аспектами, а також з місцем козаків у формуванні національної свідомості. Зокрема, програма включає основні факти, такі як утворення Запорозької Січі, участь козаків у боротьбі з польським гнітом і перші козацькі повстання. Однак на цьому етапі не передбачається глибокий аналіз соціальних чи військових аспектів життя козаків. Вивчення цих питань є лише на початковому рівні, і програма більше спрямована на загальне ознайомлення з темою в контексті історії України як єдиного процесу²⁶.

²⁶ Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Козацька Україна. Боротьба за державу (XVI–XVII ст.). Київ: Арій, 2020. 368 с.

В 7-9 класах тема козацтва отримує значно більше уваги, оскільки тут учні мають можливість більш детально ознайомитися з історією боротьби українських земель за свою незалежність. Програма цього етапу включає вивчення козацької доби як важливого етапу у формуванні української державності. Учні знайомляться з подіями та процесами, що мали місце в період Національної революції середини XVII століття, зокрема з визвольними війнами під проводом Богдана Хмельницького, створенням державних структур на основі козацької влади та соціальними перетвореннями, які відбувалися в цей період. Тут уже зазначено, що козацтво мало не тільки військове, а й культурно-політичне значення, і учні мають можливість розглянути питання, як козаки впливали на розвиток української культури, національної ідеї та соціального устрою. Вивчення цієї теми на середньому етапі включає більше специфічних деталей, таких як козацька демократія, діяльність козацьких гетьманів, а також взаємодія з іншими державами, зокрема з Польщею, Московією та Туреччиною. Це дозволяє учням краще розуміти складність політичних та соціальних процесів, які відбувалися в Україні в цей час ²⁷.

В старших класах (10-11 класи) програма історії України пропонує ще глибше вивчення українського козацтва, орієнтуючись на його вплив на розвиток національної свідомості та державності. Зокрема, на цьому етапі учні розглядають питання, пов'язані з політичною боротьбою, організацією козацької армії, дипломатією, відносинами козацтва з сусідніми державами, зокрема з Росією та Польщею. Особлива увага приділяється значенню козацької доби в контексті утвердження національної ідентичності українців, а також боротьбі за автономію та незалежність. У програмах старшої школи козацтво представлено як складову частину історії української державності, а теми, пов'язані з важливими подіями, такими як Переяславська угода 1654 року, козацькі війни, життя і діяльність відомих історичних постатей, зокрема

²⁷ Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Київ: Наукова думка, 1992. 544 с.

Богдана Хмельницького, розглядаються в контексті більш детального аналізу політичних і соціальних процесів, що мали місце в Україні в цей час. На цьому етапі значно більший акцент робиться на взаємодії козацтва з іншими державами, їхньому впливі на політичну ситуацію в Європі та національну боротьбу українців за автономію та незалежність ²⁸.

Програми для старших класів також охоплюють соціальні аспекти життя козаків, зокрема їхні збройні сили, козацьке право, взаємини з місцевим населенням та економічні умови існування. Завершальне вивчення теми на старшому етапі дає змогу учням сформулювати комплексне розуміння важливості козацтва в історії України, його впливу на національну свідомість та державотворчі процеси. Проте, незважаючи на детальність викладу, виявляється потреба в подальшому удосконаленні навчальних планів та програм, аби вивчення історії українського козацтва стало більш повним та ґрунтовним, зокрема щодо розширення аналізу соціальних аспектів, культури та внеску козаків у розвиток державності ²⁹.

Таким чином, українське козацтво, як одна з важливих тем у вивченні історії України, потребує більшої уваги на всіх етапах навчання, що сприятиме не лише глибшому розумінню учнями значення цієї теми, а й вихованню національної свідомості та патріотизму серед молоді.

На основі аналізу змісту навчальних програм для різних класів можна зробити висновок, що тема українського козацтва займає значну, але не завжди належну роль у шкільній програмі з історії України. Хоча вивчення козацької доби здійснюється на всіх етапах навчання, обсяг та глибина теми варіюються залежно від вікової категорії учнів. Проте слід зазначити, що незважаючи на наявність цієї теми у програмах, її детальність і глибина часто не відповідають

²⁸ Густіліна Ю. В. Програма виховання на засадах козацької педагогіки. *Позакласний час*. 2013. № 9–10. С. 113–120.

²⁹ Гутник І. Козацька педагогіка як складова системи національного виховання молоді. *Початкова школа*. 2003. № 10. С. 47–49.

необхідним вимогам для всебічного розуміння учнями значення козацтва для історії України.

Історія українського козацтва є складною і багатогранною, і це вимагає відповідного підходу до її вивчення на всіх етапах навчання. Зокрема, важливо розглянути не лише політичні та військові аспекти життя козаків, але й їхній внесок у культуру, суспільний устрій, економіку та право. На даний момент у більшості навчальних планів акцент робиться на військовій діяльності та політичних процесах, але менш уваги приділяється соціальному життю козаків, їхній ролі в розвитку економіки і побутових аспектах їхнього існування. Програми старших класів, хоча й розглядають певні соціальні та культурні аспекти козацтва, часто залишають поза увагою глибокий аналіз козацького побуту, сімейних і родинних традицій, а також специфіки економічного життя козацьких громад. Враховуючи ці недоліки, слід внести зміни в навчальні програми, щоб забезпечити більш збалансоване і всебічне висвітлення цієї важливої частини історії України.

Одним із можливих шляхів удосконалення навчальних програм є інтеграція теми українського козацтва з іншими аспектами історії України, зокрема в контексті соціальних, економічних і культурних змін. Вивчення козацької доби має стати частиною не лише політичної історії, а й історії суспільних відносин, що дозволить учням краще зрозуміти важливість цієї епохи для становлення української нації та її державності. Особливу увагу слід приділити формуванню національної свідомості та патріотизму через вивчення героїчної боротьби козаків за незалежність, їхнього внеску у формування ідеї самовизначення українського народу³⁰.

Окрім того, важливим елементом освітнього процесу має стати активне використання сучасних методів навчання, зокрема інтерактивних та мультимедійних технологій, які дозволяють зробити вивчення історії козацтва

³⁰ Дудар О. В., Гук О. І. (за ред. О. І. Пометун) *Історія України: підручник для 8 класу*. Київ: Освіта, 2016. 256 с.

більш цікавим та доступним для учнів. Використання документальних фільмів, відео-лекцій, онлайн-ресурсів та інтерактивних карт дозволяє значно розширити обсяг інформації, яка подається учням, та забезпечити глибше розуміння матеріалу. Важливо також заохочувати учнів до активного самостійного вивчення історії, зокрема через дослідницькі проекти, аналіз джерел та історичних документів, що дозволить їм не лише засвоїти факти, а й розвивати навички критичного мислення та аналітичної роботи.

Загалом, тема українського козацтва має величезне значення для формування національної ідентичності, патріотизму та історичної пам'яті, і тому повинна бути вивчена на всіх етапах навчання з відповідною глибиною та акцентами. Враховуючи важливість цієї теми для української історії та культури, необхідно подбати про вдосконалення навчальних програм, використання сучасних методів навчання та підвищення кваліфікації вчителів, що дозволить забезпечити глибоке і всебічне розуміння історії українського козацтва серед учнів.

Зважаючи на важливість козацької теми в історії України, необхідно підкреслити, що вона має бути включена до навчальних програм з історії як на загальноосвітньому рівні, так і в спеціалізованих курсах для старшокласників. Одним із основних завдань є систематизація матеріалу, що дозволяє побудувати чітку лінію від початкового ознайомлення з історією українського козацтва до більш детального вивчення в старших класах. Вивчення козаків у шкільних програмах повинно охоплювати не лише етапи їх становлення, але й культурні, соціальні, військові та економічні аспекти їхньої діяльності. Потрібно звертати увагу на не лише на їхнє військове значення, а й на роль в становленні та розвитку української державності, культури, національних традицій³¹.

³¹ Заїка С. А. Козацько-селянські повстання 20–30-х рр. XVII ст. *Історія та правознавство*. 2012. № 8. С. 20–22.

Програми середніх класів, що включають тему українського козацтва, здебільшого обмежуються описом основних етапів козацької історії, таких як виникнення козацтва, запорізька Січ, період козацьких гетьманщин, а також участь козаків у боротьбі за незалежність. Ці етапи є важливими, проте вони залишають мало місця для глибшого осмислення особливостей козацького суспільства, економічної діяльності, релігійної практики, мови та культури. У більшості випадків у програмах не вистачає простору для аналізу життєвих умов, побуту та соціальних відносин на територіях, що перебували під контролем козаків, а також впливу козацької культури на розвиток інших сфер життя, зокрема на літературу, образотворче мистецтво, фольклор.

Зміст програми, який стосується українського козацтва, в основному зосереджений на навчанні фактів і подій, проте він не завжди забезпечує учням достатній рівень розуміння причин і наслідків цих подій. Для цього необхідно включати додаткові завдання, які сприяють розвитку критичного мислення, аналізу джерел і пошуку зв'язків між історичними подіями. Це включає роботу з архівними документами, мемуарами, відомими літературними та історичними творами, а також порівняльний аналіз з іншими національними історіями того часу.

Особливо варто звернути увагу на інтеграцію козацької теми в міжпредметне навчання, адже історія козацтва тісно пов'язана з іншими галузями знань: літературою, етнографією, культурологією, економікою та правом. Так, для старших класів важливо організувати заняття, що поєднують вивчення історії з літературною творчістю, зокрема, через ознайомлення з літературними пам'ятками, які відображають дух того часу. Літературні твори, які описують життя козаків, є важливими джерелами для глибшого розуміння їхньої культури, світогляду та соціальних взаємин. Використання таких матеріалів дозволить не тільки збагатити знання учнів, а й залучити їх до більш активної участі у процесі навчання³².

³² Іванова Н. І. Виникнення українського козацтва та Запорозької Січі. *Історія та правознавство*. 2009. № 22–24. С. 69–75.

Крім того, необхідно змінювати підхід до оцінювання знань учнів щодо козацької теми. Традиційні тести і контрольні роботи можуть бути доповнені проектами, дослідженнями та презентаціями, що дозволить школярам поглиблено вивчати окремі аспекти козацької доби та застосовувати свої знання на практиці. Це також допоможе розвивати у учнів навички самостійного пошуку та обробки інформації, а також здатність до критичного осмислення історичних подій.

На сьогоднішній день важливим елементом є впровадження інноваційних підходів до вивчення історії, зокрема за допомогою мультимедійних ресурсів, інтерактивних карт, 3D-моделей, що допомагають краще уявити реалії козацької доби. Інтернет-ресурси і спеціалізовані платформи, такі як онлайн-курси та відео-лекції, можуть бути корисними для зацікавлення учнів та створення додаткових можливостей для самостійного вивчення теми. Використання технологій дозволить учням краще зрозуміти і пережити історичні події, що значно покращить ефективність навчального процесу³³.

Таким чином, на основі проведеного аналізу можна стверджувати, що для ефективного вивчення історії українського козацтва необхідно провести ряд удосконалень у навчальних програмах, методах навчання та оцінюванні знань. Запровадження інтерактивних форм роботи, а також більш детальне висвітлення соціальних, економічних та культурних аспектів козацької доби дозволить значно підвищити рівень зацікавленості учнів і забезпечить їм більш глибоке розуміння цієї важливої частини української історії.

³³ Кеда Л. Методика організації та проведення уроку на тему: «Виникнення українського козацтва та Запорозької Січі». *Історія в школі*. 2012. № 11–12. С. 51–54.

2.2 Методика викладання теми на уроках історії: лекції, бесіди, робота з підручником.

Методика викладання теми українського козацтва на уроках історії є ключовим елементом формування у учнів не лише знань про важливі історичні події, але й критичного мислення та здатності аналізувати історичні факти з різних точок зору. Використання різноманітних методів викладання дозволяє забезпечити більш глибоке та ефективне засвоєння матеріалу, сприяє розвитку пізнавальної активності школярів та стимулює їхню зацікавленість до теми. Основними методами, які застосовуються для викладання теми козацтва, є лекції, бесіди, а також робота з підручниками та іншими джерелами інформації³⁴.

Лекція є одним із основних методів подачі матеріалу на уроках історії, оскільки дозволяє сформулювати основні історичні факти та концепції. Важливою є не просто монологічна форма викладу, а інтерактивний підхід до проведення лекцій, що передбачає активну участь учнів у процесі. Використання карт, схем, мультимедійних презентацій, відеоматеріалів допомагає зробити лекцію більш наочною, зрозумілою та динамічною. Під час лекцій учні повинні не тільки отримувати інформацію, а й навчатися аналізувати її, порівнювати з іншими історичними джерелами, обговорювати важливі питання, що виникають у процесі вивчення теми українського козацтва³⁵. Це дозволяє поглибити знання учнів, розвивати їхні навички критичного мислення та здатність робити висновки з історичних фактів.

³⁴ Кобиляков М. Виховання учнів на козацьких традиціях. *Освіта*. 2008. № 31 (серп.). С. 4–5.

³⁵ Коляда І., Павлюченко В., Щипець Я. Методика організації та проведення уроку на тему: «Доба героїчних походів запорозьких козаків проти турецько-татарських завойовників». *Історія в школі*. 2011. № 10. С. 21–25.

Бесіда як метод викладання дозволяє створити атмосферу діалогу між вчителем і учнями, що є важливим для розвитку вміння ставити питання, шукати відповіді та порівнювати різні точки зору. Бесіда дає можливість учням не лише повторити вивчений матеріал, але й висловити свої думки щодо різних аспектів козацької історії, піддаючи сумнівам деякі факти або оцінки, що надаються підручниками та іншими джерелами. У рамках бесіди можна обговорити питання, що стосуються ролі козаків у формуванні української національної ідентичності, їхнього внеску в розвиток державності, а також соціальних, культурних та економічних аспектів їхнього життя. Бесіда дозволяє зробити уроки більш захоплюючими та стимулює учнів до самостійного пошуку інформації, роботи з джерелами та літературою³⁶.

Робота з підручником є важливим складником методики викладання історії, оскільки саме підручник є основним джерелом інформації для учнів. Проте для того, щоб підручник став ефективним інструментом навчання, необхідно правильно організувати роботу з ним. Вчитель повинен залучати учнів до активного читання тексту, ставити питання, які допомагають зрозуміти суть того чи іншого історичного факту. Важливим є також уміння знаходити відповіді на запитання у підручниках, аналізувати різні джерела та визначати, як вони можуть доповнювати один одного. У випадку з темою козацтва, робота з підручниками дає можливість учням розібратися в ключових етапах розвитку козацької держави, проаналізувати роль запорізької Січі, гетьманщини та козацького війська в боротьбі за незалежність. Підручники повинні містити не лише факти, але й питання для обговорення, завдання для самостійної роботи, що дозволяють стимулювати учнів до більш глибокого вивчення теми³⁷.

³⁶ Кондратенко Ю., Кобозєв М., Азаренков В. На підставах козацької педагогіки. *Виховна робота в школі*. 2011. № 9. С. 4–6.

³⁷ Левітас Ф. Л., Салата О. О. Методика викладання історії: практикум для вчителя. Харків: Основа, 2006. 96 с.

З метою підвищення ефективності викладання на уроках історії важливо поєднувати традиційні методи з сучасними інноваційними підходами. Для цього можна використовувати додаткові матеріали, як-от електронні ресурси, мультимедійні презентації, відеофільми, що стосуються історії козацтва, а також організовувати виїзні екскурсії до музеїв, що спеціалізуються на вивченні козацької тематики ³⁸. Інтерактивні методи, такі як рольові ігри, дискусії, аналіз історичних документів, дозволяють учням глибше зануритися в тему, розвивати здатність працювати з різноманітними джерелами, оцінювати їх достовірність та значення. Окрім того, такі методи сприяють розвитку комунікативних навичок учнів та їх здатності аргументувати свою думку, що є важливим у контексті вивчення історії ³⁹.

Загалом, для ефективного викладання теми українського козацтва необхідно використовувати широкий спектр методів та форм роботи, що поєднують традиційні підходи з новітніми технологіями та інноваціями. Лекції, бесіди, робота з підручниками, а також додаткові методи, такі як робота з архівними матеріалами, відео, інтерактивні завдання, дозволяють створити комплексний підхід до викладання історії, який сприяє кращому засвоєнню матеріалу та розвитку критичного мислення учнів ⁴⁰.

Продовжуючи розгляд методики викладання теми українського козацтва, важливо зазначити, що впровадження сучасних методів навчання, таких як проектна діяльність і проблемне навчання, відіграє ключову роль у поглибленні розуміння учнями цієї історичної теми. Проектна діяльність, що передбачає

³⁸ Нужа Ю. П. Богдан Хмельницький як політик і людина (Історія України, 8 кл.). *Історія та правознавство*. 2017. № 13–14. С. 44–46.

³⁹ Остапенко В. Історія українського козацтва: постаті, події, документи, свідчення: посібник для учнів та вчителів (Історія України, 8 клас). Кропивницький, 2010. Ч. I–II. 200 с.

⁴⁰ Паламарчук Г. В. Запорозька Січ у другій половині XVII століття: урок-дослідження з ігровими елементами. *Історія в школі*. 2017. № 2. С. 24–25.

дослідження окремих аспектів козацької історії через підготовку учнівських проєктів, сприяє розвитку самостійності, креативності та дослідницьких навичок. Учні мають можливість самостійно вивчати різні джерела, аналізувати їх, а також на основі отриманих знань створювати презентації, письмові роботи або навіть історичні реконструкції. Це дозволяє не лише поглибити знання про українське козацтво, але й розвивати вміння працювати в групах, оцінювати різні джерела інформації, а також виражати власні ідеї та думки в усній та письмовій формах ⁴¹.

Що стосується проблемного навчання, то цей метод дозволяє зацікавити учнів та активізувати їхнє пізнавальне мислення через постановку питання або проблеми, яку учні повинні вирішити. У випадку вивчення теми українського козацтва це можуть бути такі питання, як: «Яка роль козацтва в утвердженні української державності?» або «Як змінилася соціальна структура козацького війська протягом століть?». Важливо, щоб учні самостійно знаходили відповіді на ці питання, використовуючи не лише підручники, але й додаткові джерела, такі як наукові статті, документальні фільми або архівні матеріали. Це дозволяє не тільки сформувати у учнів чітке уявлення про історичні події, а й розвинути здатність до критичного аналізу і порівняння різних точок зору ⁴².

Крім того, інтеграція історії козацтва з іншими предметами також є важливим аспектом методики викладання цієї теми. Наприклад, вивчення культури та побуту козаків може бути доповнено заняттями з мистецтва або літератури, що дозволить учням глибше зрозуміти роль козацтва у формуванні національної ідентичності України. На уроках літератури можна вивчати твори, в яких відображена козацька тематика, як-от поеми Тараса Шевченка чи вірші Івана Франка, що допоможе учням побачити культурний аспект цієї історії. З

⁴¹ Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: у 2 т., 2-ге вид. Київ: Либідь, 1992. Т. 1. 640 с.

⁴² Пометун О. І., Гупан Н. М. Методика навчання історії в школі. Київ: Генеза, 2006. 328 с.

іншого боку, історія козацтва може бути використана для вивчення соціальних аспектів, таких як боротьба за права та свободи, що має значення для вивчення правознавства або громадянської освіти ⁴³.

Завдяки використанню міжпредметних зв'язків, учні отримують більш комплексне уявлення про козацьку історію та її значення для розвитку української нації. Такий підхід дозволяє показати, як історичні процеси переплітаються з культурними, соціальними та політичними аспектами, що є важливим для всебічного розуміння історії. Крім того, у рамках таких міжпредметних зв'язків учні можуть на практиці застосовувати набуті знання, розвиваючи навички роботи в групах, комунікації та вирішення складних завдань, що є важливими для їхнього майбутнього ⁴⁴.

Ще одним ефективним методом, який застосовується при викладанні теми козацтва, є рольові ігри. Цей метод дозволяє учням взяти на себе роль історичних постатей, відтворюючи ключові події, що допомагає краще зрозуміти як загальні контексти, так і внутрішню логіку історичних процесів. Такі ігри можуть бути організовані на основі різних історичних подій, наприклад, на основі битв чи переговорів між козаками та іншими державами, що дозволяє учням відчувати себе частиною історії і сприяє більш глибокому засвоєнню навчального матеріалу ⁴⁵.

Важливим аспектом є також використання сучасних інформаційних технологій. Інтерактивні карти, відео- та аудіоматеріали, а також веб-сайти, присвячені історії козацтва, надають учням доступ до додаткових джерел

⁴³ Пометун О. І., Гупан Н. М., Власов В. С. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі: метод. посібник. Київ: КОНВІ Прінт, 2018. 124 с.

⁴⁴ Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького: укр. козацтво в міжнародних відносинах XVI – серед. XVII ст. Київ: Україна, 1991. 253 с.

⁴⁵ Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького, 1734–1775. Дніпропетровськ: Січ, 1994. 414 с.

інформації, що дозволяє їм отримувати нові знання в більш цікавій і доступній формі. Використання таких технологій також допомагає збільшити мотивацію учнів до вивчення історії, адже це сприяє розвитку їхніх цифрових компетентностей, що важливо в умовах сучасного навчання ⁴⁶.

Таким чином, методика викладання теми українського козацтва на уроках історії має бути комплексною та різноманітною. Лекції, бесіди, робота з підручниками, рольові ігри, а також використання сучасних технологій сприяють більш ефективному засвоєнню матеріалу, розвитку пізнавальної активності учнів та їхнього критичного мислення. Використання міжпредметних зв'язків та проектної діяльності дозволяє створити умови для глибокого занурення учнів у вивчення історії, що сприяє формуванню їхньої національної ідентичності та розумінню значення козацької спадщини для сучасної України ⁴⁷.

Важливим елементом методики викладання теми українського козацтва є також інтеграція сучасних досліджень і результатів археологічних розкопок, які дозволяють учням знайомитися з новітніми даними про життя та діяльність козаків. Використання археологічних знахідок, таких як предмети побуту, зброя, військова техніка, дає можливість наочно показати учням, як виглядали козачі поселення, їхній повсякденний побут, організація війська. Це дозволяє збагатити знання учнів про історію, а також сприяє розвитку їхніх дослідницьких навичок. Наприклад, вивчення археологічних розкопок Запорізької Січі чи інших козацьких фортець допомагає учням побачити, як реальні археологічні факти співвідносяться з історичними документами та

⁴⁶ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.). Київ: Альтернативи, 1999. 352 с.

⁴⁷ Субтельний О. Україна: історія. 3-тє вид. Київ: Либідь, 1993. 720 с.

літературними джерелами, що надає їм можливість для комплексного аналізу історії та культури козацтва⁴⁸.

Засоби масової інформації, такі як документальні фільми, історичні телепередачі та радіо- або подкаст-програми, також є потужним інструментом вивчення історії козацтва. Вони дозволяють створити візуальні образи важливих історичних подій, таких як козацькі походи, битви чи відносини з іншими державами. Використання таких матеріалів стимулює в учнів зацікавленість до теми, адже вони можуть побачити історію не лише через сухі факти, але й через живі емоції, що закладені у документальних свідченнях. Це також дає можливість учням аналізувати, як історія була інтерпретована в різних періодах та за різних режимів, а також як змінювалися акценти в подачі інформації в залежності від політичної ситуації в Україні та за її межами⁴⁹.

Враховуючи сучасні вимоги до навчання та освіти, варто зазначити, що ефективність методики викладання також залежить від підготовки вчителя. Сучасний учитель повинен не лише володіти ґрунтовними знаннями з історії, але й мати вміння адаптувати навчальний процес до індивідуальних потреб учнів, враховувати їхні інтереси та рівень розвитку. Вчитель, який використовує новітні методи та підходи, може стимулювати учнів до більш активного вивчення історії, створюючи ситуації для самостійної роботи, дискусій, розв'язання проблемних завдань. Окрім того, вчитель повинен активно залучати учнів до використання різноманітних джерел інформації: від традиційних підручників до інтернет-ресурсів, що дозволяє вивчати історію українського козацтва з різних точок зору.

⁴⁸ Фаліштинська Н. О. Традиції козацької педагогіки як засіб патріотичного виховання учнів. *Путь в педагогическую науку: проблемы и решения*: зб. наук. праць студентів. Сімферополь, 2013. Вип. 3. С. 38–42.

⁴⁹ Фігурний Ю. Українське козацтво: теоретико-методологічні аспекти. *Українознавство*. 2011. № 4. С. 178–181.

У цьому контексті слід зазначити важливість мотиваційного аспекту. Мотивувати учнів до вивчення історії можна через створення ситуацій, які надають їм можливість побачити значення козацької спадщини в контексті сучасності. Важливо акцентувати увагу на тому, як козацтво вплинуло на формування національної ідентичності, культури та державності. Наприклад, можна організувати уроки або позакласні заходи, де учні, обговорюючи роль козацтва в історії, намагатимуться зрозуміти, як ці традиції можуть бути актуальними для сучасного українського суспільства. Залучення до таких обговорень не лише допомагає сформувати критичне мислення учнів, а й дає їм змогу усвідомити важливість власної національної історії та культури [9, с. 69].

Насамкінець, можна сказати, що методика викладання історії українського козацтва повинна бути багатогранною та інтерактивною, включати використання різноманітних форм роботи, сучасних технологій, а також активно залучати учнів до дослідницької діяльності. Завдяки такому підходу, учні не тільки засвоюють факти, а й здобувають навички критичного мислення, що є важливим у процесі їхнього загального розвитку. Така методика дозволяє не лише вивчити історію, а й сформувати розуміння її значення для сучасної України, виховуючи в учнях почуття національної гордості та відповідальності за свою країну.

Викладання історії українського козацтва потребує комплексного підходу, що включає не лише традиційні методи, а й нові технологічні засоби навчання, такі як електронні підручники, онлайн-курси та інші інноваційні ресурси. Це дає змогу вчителям ефективно інтегрувати різноманітні джерела та інструменти для залучення учнів до активного навчання та самостійної роботи. Поява електронних підручників та мобільних додатків надає можливість учням не тільки користуватися інформацією з класичних джерел, але й активно працювати з мультимедійними матеріалами, відео, інтерактивними картами та іншими візуальними засобами, що значно підвищує рівень зацікавленості учнів до теми та покращує процес запам'ятовування навчального матеріалу. Крім того, використання новітніх технологій дозволяє зробити процес викладання

більш інклюзивним і доступним для учнів з різними рівнями підготовки та інтересами, що є важливою складовою сучасного освітнього процесу⁵⁰.

Інтерактивність та технологічна оснащеність уроків також забезпечує більш ефективну взаємодію між учителем і учнями, що є необхідною умовою для досягнення високих результатів у викладанні історії. Сучасний учитель має можливість використовувати різноманітні форми навчання, такі як відеоуроки, онлайн-тести, відеоконференції та інші цифрові технології, що дозволяють залучати учнів до активного вивчення теми та сприяють розвитку їхніх аналітичних та комунікативних навичок. Наприклад, використання інтерактивних онлайн-майданчиків дозволяє учням з різних регіонів України спільно працювати над проектами, обмінюватися досвідом, а також організовувати дискусії на історичні теми, що допомагає краще зрозуміти контекст подій, пов'язаних з українським козацтвом, і формує критичне мислення учнів. Це особливо актуально в умовах дистанційного навчання, коли важливо зберігати зв'язок з учнями та підтримувати їхню мотивацію до навчання за допомогою різноманітних сучасних методів та інструментів.

Методика викладання історії українського козацтва також передбачає використання проектної діяльності, що є важливим аспектом сучасної педагогіки. Учні, працюючи над проектами, можуть самостійно вивчати певні аспекти історії козацтва, досліджувати їх на основі різних джерел і презентувати результати своїх досліджень. Це дозволяє не лише поглибити знання з історії, але й розвивати важливі навички, такі як вміння працювати з інформацією, аналізувати джерела, презентувати свої висновки перед аудиторією, а також працювати в команді. Зокрема, проектні роботи можуть включати вивчення окремих постатей з історії козацтва, таких як Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Пилип Орлик, а також аналізування важливих історичних подій, зокрема козацьких походів, битв та міжнародних відносин

⁵⁰ Черв'яцова Л. М. Становище української держави в роки правління І. Мазепи. *Все для вчителя*. 2001. № 4. С. 29–31.

того часу. Такий підхід не лише дозволяє учням краще зрозуміти історію, а й сприяє формуванню в них критичного мислення і дослідницьких навичок, які є необхідними для успішного навчання в будь-якій дисципліні⁵¹.

Паралельно з традиційними методами викладання варто активно використовувати методи, які допомагають зберегти інтерес учнів до теми на всіх етапах навчання. До таких методів належать рольові ігри, дебати, історичні квести, які дозволяють учням в ігровій формі поглиблено вивчати історичні події, розвивати навички аналізу і прийняття рішень, а також краще розуміти мотиви й умови, в яких діяли історичні персонажі. Такі інтерактивні методи, як дебати або рольові ігри, дозволяють учням поглиблено досліджувати політичні, соціальні і культурні аспекти життя козаків, їхні відносини з іншими народами та державами, а також зрозуміти, які фактори впливали на ухвалення рішень і дії козаків в різних історичних ситуаціях. Вони дозволяють створити ситуації, де учні можуть самі «пережити» важливі моменти з історії, що робить навчальний процес більш захоплюючим і ефективним⁵².

Насамкінець, важливо зазначити, що методика викладання історії українського козацтва повинна бути адаптована до сучасних умов, враховувати потреби учнів і використовувати інноваційні технології та підходи. Вчителі повинні мати доступ до сучасних навчальних ресурсів, таких як електронні підручники, відеоуроки, онлайн-курси та інші інструменти, які дозволяють зробити уроки цікавішими, ефективнішими і більш доступними для учнів.

Водночас важливо пам'ятати про значення традиційних методів, таких як робота з підручниками, лекції та бесіди, які мають велике значення для засвоєння базових знань з історії українського козацтва, що є основою для подальшого вивчення та аналізу більш складних історичних процесів і подій.

⁵¹ Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. 2-ге вид., доопрац. Київ: Арістей, 2005. 640 с.

⁵² Шевчук В. Освіта в козацькі часи. *Віче*. 2001. № 9. С. 88–104.

Залучення учнів до активної участі в навчальному процесі, використання новітніх технологій, інтерактивних методів та проектної діяльності дозволяє значно покращити якість викладання історії українського козацтва та підвищити зацікавленість учнів до цієї теми.

2.3 Розробка авторського уроку з теми «Українське козацтво: витоки, становлення та роль в історії».

Розробка авторського уроку з теми «Українське козацтво: витоки, становлення та роль в історії» є важливим етапом у формуванні у школярів глибокого розуміння історичної спадщини України. Це завдання передбачає не лише передачу знань про основні етапи розвитку козацтва, але й формування навичок самостійного пошуку та аналізу інформації, розвитку критичного мислення та здатності до розуміння історичних процесів в контексті розвитку національної ідентичності.

Урок розрахований на 45 хвилин, його можна провести в 10-11 класах, оскільки тема «Українське козацтво» є однією з ключових для вивчення в старшій школі. Основними завданнями уроку є: ознайомлення учнів з історичними передумовами виникнення українського козацтва, його розвитком у XV-XVIII століттях, а також визначенням ролі козацтва в історії України. Урок також включатиме аналіз основних історичних подій, пов'язаних з козацтвом, таких як походи на турків і татар, боротьба за автономію України, а також вплив козацької культури на формування національної свідомості.

1. Організаційний етап

На початку уроку вчитель звертається до учнів з питанням: «Що ви знаєте про українське козацтво?» Це питання має на меті пробудити інтерес до теми та активізувати учнів, змусивши їх пригадати основні відомості про козацтво, які вони могли вивчити раніше. Після цього вчитель визначає основну мету уроку: «Поглибити знання про українське козацтво, його роль у формуванні

української нації, а також історичні події, що стали визначальними для розвитку козацтва».

2. Основна частина уроку

Основна частина уроку складається з лекції, бесіди, роботи з підручниками та додатковими джерелами інформації. Під час лекції вчитель коротко викладає матеріал, що охоплює основні етапи розвитку українського козацтва:

- Витоки козацтва: виникнення козацтва в середині XV століття, його роль у захисті українських земель від нападів кримських татар та турків. Важливо зазначити, що в цей період козацтво стало не лише військовою силою, а й носієм специфічної культури, що базувалась на вільному способі життя та рівності серед козаків.

- Становлення козацтва: створення Запорізької Січі, організація козацького війська та визначення його основних функцій у боротьбі за автономію українських земель.

- Роль козацтва в історії України: участь козаків у визвольних війнах, зокрема у національно-визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького, боротьба за автономію та відновлення незалежності України в середині XVII століття.

Під час лекції учитель використовує картки з ілюстраціями історичних подій, мапи, фрагменти документів, які допомагають учням краще зрозуміти контекст подій. Важливо звернути увагу на роль козаків у боротьбі проти зовнішніх загроз, а також на їхній внесок у формування української національної ідентичності.

Далі проводиться бесіда, де учні мають можливість поділитися власними думками та розумінням ролі українського козацтва. Вчитель ставить питання:

- Яка роль українського козацтва в історії України?
- Якими були основні етапи розвитку козацтва?
- Як козаки впливали на національну свідомість українців?

3. Робота з підручниками та джерелами

Учні отримують завдання попрацювати з підручниками та додатковими джерелами, такими як уривки з історичних документів, мемуарів або праць істориків, що описують діяльність козаків. Зокрема, можна використовувати тексти, що розповідають про життя козаків на Запорізькій Січі, їхні політичні, соціальні та культурні звичаї.

4. Інтерактивне завдання

Для підвищення інтересу учнів та активізації їхньої участі в процесі навчання можна провести інтерактивне завдання. Наприклад, учні можуть розподілитися на групи і в кожній групі працювати над окремим питанням: одна група вивчає походи козаків на турків, інша – козацькі битви, третя – козацьке самоврядування. Після того, як групи підготують матеріал, кожна з них презентує свою роботу іншим учням, що сприяє глибшому засвоєнню матеріалу.

5. Підсумки уроку

На завершення уроку вчитель підсумовує матеріал, зазначаючи важливість козацтва для розвитку української державності, а також ставить питання для домашнього завдання:

- Напишіть есе на тему «Козацька доба в Україні: історичні події та їхній вплив на національну свідомість українців».
- Підготуйте коротку доповідь про роль одного з відомих козаків (Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Петра Сагайдачного тощо) в історії України.

Завдяки цьому уроці учні не лише поглиблюють свої знання з історії України, а й розвивають аналітичне та критичне мислення, вміння працювати з різними джерелами інформації та здійснювати історичний аналіз.

Висновки до другого розділу

Вивчення теми українського козацтва є важливим елементом шкільної історичної освіти, і це питання охоплюється в рамках курсу історії України. Зміст навчальних програм показує, що тема козацтва включена в програму для середніх класів, зокрема для 5-9 класів, де її розглядають через призму основних етапів розвитку української державності. Обсяг матеріалу варіюється в залежності від класу, проте найповніше розкривається в старших класах (10-11), де учні досліджують глибші аспекти боротьби козаків за автономію та роль Запорізької Січі. Програми передбачають комплексне вивчення різних етапів розвитку українського козацтва, від його виникнення до участі в національно-визвольній боротьбі XVII століття.

Вивчення теми українського козацтва здійснюється через різні методи, зокрема лекції, бесіди, роботу з підручниками та джерелами. Лекції надають учням загальну картину історичних подій, тоді як бесіди та дискусії сприяють глибшому розумінню ролі козаків у національній боротьбі. Робота з підручниками дозволяє учням не лише ознайомитися з фактичним матеріалом, а й розвивати навички аналізу історичних джерел. Важливим є також інтеграція джерел, таких як мемуари, документи та літературні твори, які допомагають у формуванні цілісного образу козацтва як суспільно-політичного явища.

Авторський урок на тему «Українське козацтво: витоки, становлення та роль в історії» включає в себе комплексний підхід до вивчення даної теми. Важливими етапами уроку є організаційний етап, на якому вчитель залучає учнів до активного обговорення теми, та основна частина, яка складається з лекції, бесіди, роботи з підручниками та документами. Урок дозволяє учням не лише ознайомитись з основними фактами з історії козацтва, а й розвивати критичне мислення, оскільки включає в себе інтерактивні завдання, роботу з історичними джерелами та активну участь у групових обговореннях.

Загалом, тема українського козацтва є важливою складовою національної історії, і підхід до її викладання має бути різноманітним і інтерактивним. Це дозволяє не тільки поглибити знання учнів про важливі історичні події, а й сприяє розвитку їхніх аналітичних навичок, критичного мислення та усвідомлення ролі козацтва у формуванні української національної ідентичності.

РОЗДІЛ 3

ІННОВАЦІЙНІ ФОРМИ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

3.1 Використання інтерактивних методів: історичні квести, рольові ігри, дебати.

Інтерактивні методи навчання є ефективними інструментами, що активно використовуються в сучасному педагогічному процесі для активізації учнів, розвитку їхнього критичного мислення та аналітичних навичок, а також сприяють покращенню засвоєння історичних знань. Одним з найбільш популярних методів є історичні квести. Вони дозволяють учням відчувати себе частиною історичного процесу, активно взаємодіяти з різними джерелами інформації, а також працювати у командах. Історичні квести сприяють розвитку навичок роботи з інформацією, оскільки учні повинні шукати та аналізувати різноманітні історичні документи, факти, карти або інші джерела. Це дозволяє створити навчальну атмосферу, яка мотивує учнів до глибшого розуміння вивченої теми, даючи їм можливість застосувати теоретичні знання на практиці.

Наприклад, під час квесту, присвяченого темі українського козацтва, учні можуть отримати завдання, що стосуються конкретних подій або постатей цього періоду, а також спробувати розгадати різні історичні головоломки, що потребують логічного мислення та знання контексту подій. Історичні квести можуть бути проведені як в класі, так і поза його межами, що дає учням можливість безпосередньо взаємодіяти з історичними пам'ятками, архівами або музейними експозиціями, тим самим збільшуючи інтерактивність навчального процесу⁵³.

⁵³ Щупак І. Я., Старченко Н. А., Бурлака О. В. Історія України: підручник для 8-го класу НУШ. Київ: Оріон, 2021. 192 с.

Рольові ігри, в свою чергу, є ще однією потужною формою інтерактивного навчання, яка дозволяє учням не лише отримати знання про історичні події, а й пережити їх. У такій грі кожен учасник бере на себе роль історичної постаті, що дає йому змогу відчувати атмосферу тієї епохи, зрозуміти мотивацію людей, які брали участь в історичних процесах. Рольові ігри виводять учнів за межі пасивного сприймання інформації, залучаючи їх до активної діяльності. У контексті вивчення українського козацтва це може бути, наприклад, відтворення ситуації, пов'язаної з обороною Запорізької Січі або участю козаків у битвах за незалежність. Така активність дозволяє учням краще зрозуміти, як приймалися історичні рішення, чому ті чи інші події мали саме таке значення для розвитку України. Крім того, рольові ігри сприяють розвитку таких навичок, як комунікація, стратегічне мислення та уміння працювати в групах.

Ще одним важливим аспектом інтерактивного навчання є дебати. Цей метод дозволяє учням не тільки висловлювати свої думки, а й аргументувати свою позицію, слухати та поважати чужі погляди. Дебати, зокрема, є дуже важливими для вивчення історії, оскільки вони допомагають учням глибше осмислювати значення різних історичних подій, розуміти різноманітні інтерпретації історії, що існували в різні епохи, а також навчитися критично аналізувати факти. У рамках дебатів можна розглядати важливі теми, пов'язані з українським козацтвом, наприклад, питання про роль козаків у боротьбі за незалежність, їх відносини з іншими державами, або ж дослідження значення козацької спадщини в сучасному українському суспільстві. Дебати допомагають не тільки розвивати вміння обґрунтовувати власну думку, а й навчити учнів працювати з різними джерелами інформації, формувати власну точку зору на основі доказів, а також вести конструктивні дискусії, що є важливою складовою розвитку навичок критичного мислення⁵⁴.

⁵⁴ Українське козацтво: мала енциклопедія / редкол.: Ф. Г. Турченко (відп. ред.) [та ін.]. Київ: Генеза, 2002. 568 с.

Таким чином, інтерактивні методи навчання створюють унікальну можливість для учнів не тільки засвоювати історичні факти, а й активно долучатися до процесу пізнання, розвивати свої аналітичні та комунікативні здібності, а також вчитися працювати в команді, приймати обґрунтовані рішення і бути активними учасниками навчального процесу. Ці методи значно збільшують зацікавленість учнів до вивчення історії, роблячи її більш захоплюючою і доступною, що має безпосередній вплив на підвищення ефективності навчання та загальний рівень розвитку учнів.

Використання інтерактивних методів навчання, таких як історичні квести, рольові ігри та дебати, є важливим аспектом у розвитку навчального процесу, особливо в контексті вивчення історії українського козацтва. Одним із найефективніших способів застосування інтерактивних методів є організація проектних робіт, в яких учні самостійно досліджують певні історичні періоди або події, а потім презентують результати своїх досліджень. Проектна діяльність дозволяє залучати учнів до глибшого вивчення історичних фактів і постатей, дає їм можливість застосовувати знання на практиці, виявляючи творчий підхід до вирішення проблем. У процесі роботи над проектами учні навчаються працювати з різноманітними джерелами інформації, такими як архівні документи, наукові статті, книги, а також сучасні електронні ресурси.

Проектна діяльність може включати не лише теоретичне дослідження, але й практичну складову, яка сприяє розвитку в учнів навичок творчого мислення, групової роботи, а також вміння презентувати результати своїх досліджень перед аудиторією. Наприклад, під час дослідження історії українського козацтва учні можуть створювати мультимедійні презентації, реконструювати історичні події, розробляти картографічні матеріали або ж організовувати виставки, присвячені козацькому минулому. Завдяки такому підходу учні не тільки здобувають нові знання, а й вчаться використовувати сучасні технології для поширення інформації та створення навчальних матеріалів⁵⁵.

⁵⁵ Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Критика, 2009. 584 с.

Ще одним важливим аспектом інтерактивного навчання є використання сучасних цифрових технологій, які значно розширюють можливості для вивчення історії. Зокрема, інтерактивні платформи та онлайн-ресурси дозволяють учням отримувати доступ до великих масивів історичних даних, що, в свою чергу, сприяє розвитку їхнього аналітичного мислення та вміння працювати з великими обсягами інформації. Цифрові технології також забезпечують учням можливість взаємодії з іншими учасниками навчального процесу через інтернет-форуми, чат-кімнати або онлайн-курси, що дозволяє створити більш інтерактивну та динамічну атмосферу навчання. Використання відеоуроків, документальних фільмів та анімацій, що стосуються історії козацтва, дає учням змогу побачити історичні події візуально, що, безсумнівно, допомагає краще запам'ятовувати і осмислювати матеріал.

У процесі вивчення українського козацтва учні також можуть брати участь у віртуальних турах по історичних місцях, де відбувалися важливі події, що пов'язані з козаччиною. Цей підхід дозволяє учням поринути в історичну атмосферу того часу, ознайомитися з архітектурними пам'ятками та музеями, що зберігають козацьку спадщину. Віртуальні екскурсії дозволяють учням побачити такі об'єкти, як Запорізька Січ, козацькі могили, а також інші важливі історичні пам'ятки, з яких вони можуть дізнатися більше про побут, культуру та військове мистецтво козаків.

Таким чином, інтерактивні методи навчання сприяють створенню більш ефективної та захоплюючої навчальної атмосфери, де учні не лише отримують знання, але й активно залучаються до процесу пізнання історії. Використання таких методів дозволяє не лише краще засвоювати інформацію, а й розвивати важливі навички, такі як критичне мислення, командна робота та комунікація. Окрім цього, інтерактивні методи забезпечують можливість глибшого занурення в історичний контекст, що робить вивчення теми українського козацтва більш живим і цікавим для учнів, а також сприяє підвищенню рівня їхнього навчального інтересу та зацікавленості в історичному процесі.

Використання інтерактивних методів навчання зокрема, таких як історичні квести, рольові ігри та дебати, відкриває нові горизонти для розвитку учнівської ініціативи та практичного застосування історичних знань. Історичні квести, наприклад, дозволяють учням не лише вивчати факти з історії українського козацтва, а й застосовувати їх у контексті вирішення реальних історичних проблем. Під час таких квестів учні мають можливість самостійно знаходити і аналізувати джерела інформації, а також вирішувати складні завдання, що наближаються до реальних умов історичних подій. Це сприяє розвитку їхнього аналітичного мислення, вміння працювати з різноманітними джерелами, а також навичок самостійного дослідження. Крім того, квести можуть бути адаптовані для різних вікових категорій учнів, що дозволяє забезпечити персоналізований підхід до навчання та врахувати індивідуальні потреби кожного учня.

Рольові ігри є ще одним важливим інструментом інтерактивного навчання. Вони дозволяють учням «пережити» історичні події на рівні особистих переживань та емоцій, що значно поглиблює розуміння учнями предмету дослідження. Наприклад, рольова гра, в якій учні мають змогу виступити в ролі козаків, що беруть участь у важливих історичних подіях, дає їм змогу не лише вивчати історію, а й відчувати її через призму особистих переживань. Це дозволяє краще зрозуміти мотиви, дії та рішення історичних постатей, що мають важливе значення для формування історичного процесу. Рольові ігри також сприяють розвитку емоційної та соціальної компетентності учнів, навчаючи їх працювати в команді, відстоювати власну точку зору, а також враховувати інтереси та погляди інших учасників⁵⁶.

Дебати, як метод навчання, надають учням можливість досліджувати різні аспекти історичних подій та конфліктів, що сталися під час існування козацтва. У процесі дебатів учні не лише вивчають факти, а й мають змогу

⁵⁶ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. Київ: Наукова думка, 1990. Т. 1. 591 с.

аргументувати свої точки зору, критично ставитися до історичних джерел, а також розвивати навички публічного виступу. Дебати допомагають учням сформувати вміння логічно та послідовно викладати свої думки, а також працювати з контраргументами. Крім того, дебати сприяють розвитку навичок самоаналізу та самокорекції, що є важливими для формування здатності до рефлексії та критичного мислення.

Застосування інтерактивних методів навчання у процесі вивчення українського козацтва має кілька значущих переваг. По-перше, ці методи дозволяють зберігати високий рівень мотивації учнів. Вони активно залучаються до процесу навчання, що підвищує їхній інтерес до предмету та покращує результати навчання. По-друге, інтерактивні методи сприяють розвитку творчих здібностей учнів, дозволяючи їм виразити свої ідеї через різні форми діяльності, включаючи створення презентацій, написання есе, виготовлення проектів або організацію виставок. Це дозволяє учням не лише глибше пізнати історію, але й розвинути свої організаторські та комунікативні навички, що є важливими в сучасному суспільстві. По-третє, інтерактивні методи сприяють формуванню критичного підходу до навчання. Учні не лише сприймають інформацію, але й активно працюють з нею, аналізуючи, перевіряючи достовірність джерел, створюючи свої власні висновки.

Завдяки інтерактивним методам навчання учні мають можливість краще зрозуміти контекст історичних подій, їхні причини та наслідки, а також роль окремих історичних осіб. Вони не лише отримують знання, а й розвивають здатність оцінювати минуле через призму сучасних реалій, що є важливим елементом загального розвитку особистості. Інтерактивні методи також сприяють розвитку міждисциплінарних зв'язків, оскільки в процесі виконання проектів або участі в історичних квестах учні можуть застосовувати знання з різних галузей: літератури, географії, мистецтва та інших. Це дозволяє створити більш багатогранну картину історичних подій і допомагає учням краще усвідомити взаємозв'язки між різними аспектами життя того часу⁵⁷.

⁵⁷ Яхно К. Б. Історичний КВК. *Все для вчителя*. 2002. № 13–14. С. 57–59.

Отже, використання інтерактивних методів навчання у вивченні українського козацтва є надзвичайно важливим та ефективним способом, який допомагає учням глибше зануритися в історичний контекст, розвинути критичне мислення, творчі та комунікативні навички, а також сприяє формуванню активної та свідомої громадянської позиції.

Інтерактивні методи навчання також надають учням можливість працювати в умовах симуляцій реальних історичних процесів, що дозволяє їм не тільки отримати знання, а й побачити, як ці знання застосовуються в реальному житті. Для української історії, зокрема періоду козацтва, це надзвичайно важливо, оскільки учні можуть усвідомити масштаб подій, роль козацтва у розвитку національної свідомості та боротьбі за незалежність. Привертаючи увагу до важливих етапів історії, таких як визвольна боротьба під проводом Богдана Хмельницького, учні мають змогу проаналізувати, як діяли різні соціальні верстви, політичні сили, які обставини сприяли успіху чи поразці в різних битвах та кампаніях.

Однією з важливих особливостей інтерактивного навчання є його здатність активно залучати учнів до колективної діяльності, що сприяє розвитку командного духу та навичок співпраці. Наприклад, у рольових іграх учні мають можливість працювати разом для досягнення загальної мети, взаємодіяти з однокласниками, розподіляти ролі та приймати колективні рішення. Це підвищує не лише знання предмету, а й соціальні та комунікативні навички учнів, що є важливими в сучасному світі. Така колективна робота допомагає учням усвідомити, як важливо працювати в команді, вміти слухати та поважати думки інших.

Історичні квести, на відміну від традиційних методів навчання, активно стимулюють пізнавальну активність учнів, сприяють розвитку вміння працювати з інформацією з різних джерел та створювати власні висновки. Вони не тільки допомагають дітям краще засвоїти навчальний матеріал, а й розвивають у них творчі здібності. Наприклад, організація квесту на тему

українського козацтва може включати завдання, які дозволяють учням відтворити конкретні історичні події, знайти інформацію про козаків, їхні походи, участь у битвах, взаємодію з іншими народами та державами. Це дає можливість учням застосувати теоретичні знання на практиці, розвиваючи критичне мислення та аналітичні здібності.

Участь у таких активних формах навчання також сприяє розвитку емоційної інтелігентності учнів. Вони вчаться не лише збирати факти, а й усвідомлювати їхній контекст, оцінювати можливі наслідки тих чи інших історичних рішень. Це дозволяє дітям краще розуміти значення козацької боротьби, відчувати її важливість для національного відродження та сучасної незалежності України. Інтерактивні методи навчання також сприяють розвитку історичного мислення, здатності бачити причинно-наслідкові зв'язки між подіями минулого та їх впливом на теперішнє.

Не менш важливим аспектом використання інтерактивних методів є їхній позитивний вплив на формування патріотичних почуттів. Наприклад, участь у квестах або рольових іграх дозволяє учням відчути гордість за героїчне минуле українського народу, познайомитися з постатями, які внесли значний вклад у боротьбу за незалежність. Це сприяє розвитку почуття національної гордості та патріотизму, що є важливими для формування свідомих громадян, здатних відстоювати інтереси своєї держави.

Крім того, інтерактивні методи навчання мають значний вплив на розвиток навичок самоосвіти. Учні, працюючи над проектами, самостійно знаходять необхідну інформацію, аналізують джерела, формулюють питання та пропонують відповіді. Це сприяє розвитку самостійного мислення, здатності критично оцінювати отриману інформацію та приймати обґрунтовані рішення. Навчання через такі методи виходить за межі класної кімнати, перетворюючи

учнів на активних учасників навчального процесу, що постійно шукають нові можливості для здобуття знань⁵⁸.

Використання інтерактивних методів навчання також дозволяє покращити взаємодію між учителем та учнями, що має важливе значення для ефективності навчального процесу. Учителі, застосовуючи інтерактивні форми, виступають не тільки як носії знань, а й як наставники, які сприяють розвитку учнів, допомагають їм формулювати власні висновки та відкривати нові горизонти для пізнання. Це дозволяє створити сприятливу атмосферу для навчання, де учні відчувають підтримку та зацікавленість з боку викладача, що сприяє кращому засвоєнню матеріалу.

Таким чином, інтерактивні методи навчання, такі як історичні квести, рольові ігри та дебати, є надзвичайно ефективними інструментами для вивчення історії українського козацтва. Вони не тільки сприяють кращому засвоєнню знань, а й розвивають важливі навички, такі як критичне мислення, комунікацію, роботу в команді, а також патріотизм та самоосвіту. Використання цих методів у навчальному процесі дозволяє формувати в учнів глибоке розуміння історії та її значення для сучасного життя, що є важливим аспектом виховання свідомих громадян.

Використання інтерактивних методів на уроках історії має важливе значення також для розвитку навичок розв'язання проблем і прийняття рішень. Залучення учнів до квестів або рольових ігор стимулює їх мислити нестандартно, знаходити рішення в умовах обмеженого часу, враховувати різні фактори, що можуть впливати на події. Це особливо важливо для вивчення історії українського козацтва, оскільки цей період історії є багатим на складні політичні, соціальні та культурні взаємодії. Участь у таких формах навчання

⁵⁸ Бех І. Д., Капська А. Й. та ін. Національно-патріотичне виховання дітей та молоді: методологія, теорія, технології. Київ: ІМВС НАПН України, 2014. 354 с.

дозволяє учням зрозуміти, як різні фактори можуть змінювати хід історії, чому одні рішення призводять до перемоги, а інші — до поразки⁵⁹.

Важливо також зазначити, що інтерактивні методи дозволяють урізноманітнити процес навчання, що є особливо актуальним у контексті сучасної освітньої реформи. Інтерактивні методи активізують увагу учнів, допомагають утримувати їх інтерес до предмета, оскільки кожен урок стає не лише нагодою для отримання нових знань, але й для особистісного розвитку, самовираження. Так, використання рольових ігор дає змогу учням побачити події історії з різних перспектив, пережити події минулого через роль персонажа того часу. Це дає можливість глибше відчувати історичні процеси, що є значно ефективнішим, аніж просто запам'ятовування фактів та дат.

Окрім цього, інноваційні методи навчання дозволяють виховувати в учнях активну життєву позицію, оскільки вони не є пасивними спостерігачами, а стають частинами історичного процесу. Історичний квест, наприклад, дає можливість учням взяти на себе роль керівника козацького війська, вирішувати, як йому діяти у різних обставинах, планувати стратегії, керувати ресурсами, взаємодіяти з іншими групами та партнерами. Таке навчання не тільки сприяє кращому розумінню історії, але й виховує важливі якості, такі як лідерство, відповідальність, критичне мислення та вміння працювати в команді.

Ще однією важливою перевагою інтерактивних методів є можливість для учнів проявити свою творчість. У класі, де застосовуються історичні квести або рольові ігри, немає місця для нудних лекцій або одноманітних завдань. Кожен учень може внести свій внесок у спільну справу, використовувати креативність у виконанні завдань. Це дозволяє зробити процес навчання не тільки більш ефективним, а й приємним, адже творчий підхід до навчання значно підвищує рівень мотивації учнів.

⁵⁹ Корнієнко О. М. Шляхами предків: засади національно-патріотичного (козацького) виховання: посібник для виховників. Суми: Мрія, 2008. 104 с.

Інтерактивні методи також дозволяють гнучко підходити до оцінювання результатів навчання. Замість традиційного підходу з оцінюванням знань учнів через тести або контрольні роботи, інтерактивні методи можуть використовувати альтернативні форми оцінювання, які базуються на участі учнів у різних навчальних процесах, їхній здатності до колективної роботи, прийняття рішень та розвитку критичного мислення. Це дозволяє оцінювати учнів не тільки за їхніми теоретичними знаннями, а й за практичними навичками, які вони набувають під час виконання завдань.

Залучення учнів до інтерактивних методів навчання також допомагає знизити стрес від навчального процесу, оскільки ці методи часто включають елементи гри, що робить навчання більш легким і приємним. Це може сприяти зниженню бар'єрів між учнями та викладачами, створенню більш дружньої та відкритої атмосфери в класі. Водночас, через інтерактивні методи учні отримують можливість більш глибоко зануритись у вивчення історії, бо ці методи дозволяють їм відчувати себе частиною того часу, в якому вони вивчають події.

Завдяки інтерактивним методам навчання вчителі можуть ефективно підтримувати інтерес учнів до вивчення українського козацтва, створюючи умови для глибокого осмислення подій, що відбувалися у той час, а також для розвитку самостійності та ініціативи учнів у навчанні. Це дозволяє сформувати не лише знання про історичні події, але й стійкий інтерес до історії, розуміння її важливості для сучасності.

Загалом, інтерактивні методи навчання є потужним інструментом для підвищення ефективності навчального процесу з історії України. Вони не лише сприяють більш глибокому засвоєнню навчального матеріалу, але й розвивають ключові компетенції, такі як критичне мислення, комунікація, співпраця та креативність. Використання інтерактивних методів допомагає учням краще розуміти роль козацтва в українській історії, вчить їх бачити зв'язки між минулим і сучасним, а також створює умови для формування свідомих громадян, здатних робити обґрунтовані рішення в різних сферах життя.

3.2 Позакласні форми роботи: екскурсії, походи, музейні уроки.

Позакласні форми роботи відіграють важливу роль у вивченні історії, зокрема теми українського козацтва. Вони сприяють глибшому засвоєнню матеріалу, розвитку учнів, формуванню в них активної життєвої позиції та розширенню кругозору. Одним із найефективніших методів є екскурсії, які дозволяють учням безпосередньо познайомитися з історичними пам'ятками, що стосуються козацької тематики, а також відчувати атмосферу минулого через прямий контакт з об'єктами, що збереглися до наших днів. Музейні уроки, в свою чергу, дають можливість учням не лише побачити артефакти, а й здійснити власні дослідження, аналізуючи історичні експонати та розвиваючи навички критичного мислення. Важливим доповненням до цієї форми роботи є походи, які дозволяють учням не тільки вивчати історію козацтва в контексті природи та місць, де відбувалися важливі події, а й практично осягнути роль козацьких військ у захисті рідної землі. Вивчення історії таким чином стає більш цікавим і наочним, сприяє розвитку не лише інтелектуальних, а й фізичних якостей учнів, їхньої здатності працювати в команді, розвивати лідерські якості та приймати відповідальні рішення⁶⁰.

Екскурсії, які проводяться з метою вивчення історії українського козацтва, дозволяють учням на практиці ознайомитись з важливими історичними пам'ятками. Відвідування козацьких могил, фортець, пам'ятників дозволяє учням краще зрозуміти масштаби подій, значення козацького руху для України. Наприклад, екскурсії до Запорізької Січі або інших козацьких фортець дозволяють не тільки наочно побачити залишки будівель та споруд, але й з'ясувати, як вони функціонували, як здійснювався побут козаків, яка роль цих місць у військових кампаніях. Вивчення історії через екскурсії допомагає учням побачити взаємозв'язок між минулим і сучасністю, отримати реальні уявлення

⁶⁰ Кульчицький В. Й. Теорія і практика патріотичного виховання в школах України (1945–2019 рр.): дис. ... д-ра пед. наук. Тернопіль, 2020. 612 с.

про обстановку того часу, а не просто ознайомлюватися з абстрактними датами та фактами. Крім того, під час екскурсій учні можуть взаємодіяти з екскурсоводами, істориками, які мають глибокі знання в цій галузі, що сприяє розвитку критичного мислення, уточненню деяких моментів та задоволенню учнівської цікавинської потреби в отриманні більш детальної інформації.

Музейні уроки займають не менш важливе місце у позакласній роботі з історії, оскільки вони дозволяють учням безпосередньо взаємодіяти з історичними артефактами, вивчати предмети, що мають безпосереднє відношення до українського козацтва. Програма музейних уроків з цієї теми часто передбачає проведення лекцій, практичних занять, а також створення учнями власних історичних досліджень. Під час таких уроків учні мають можливість не лише прослухати розповідь про різні аспекти козацької історії, а й взяти участь у групових роботах, під час яких вони вивчають документи, артефакти, карти, реконструюють історичні події, аналізують їх, шукають взаємозв'язки між ними. Це дозволяє учням значно глибше зрозуміти історичні процеси, а також розвиває їхні дослідницькі здібності, здатність до самостійного пошуку інформації та аналізу. Музейні уроки дозволяють не лише дізнатися про важливі події, але й підвищити інтерес до вивчення історії через залучення учнів до активного дослідження. Це знижує «сухість» навчального процесу, додає інтерактивності та практичного виміру⁶¹.

Що стосується походів, то вони також можуть стати чудовим інструментом у навчанні. Відвідування місць, де проходили історичні битви, де відбувались важливі етапи становлення козацького руху, дозволяє учням не тільки познайомитися з історією на місцях, але й відчувати важливість кожного з цих місць для розвитку української нації. Походи можуть бути організовані як національні, так і місцеві, щоб учні могли дізнатися про свою безпосередню історичну спадщину. В таких умовах історія стає живою, адже діти бачать, як її фрагменти можуть оживати через природу, споруди, пам'ятники, що

⁶¹ Стефанюк С. Козацька педагогіка. Харків, 2000. 146 с.

зберігаються до теперішнього часу. Походи допомагають учням не лише у вивченні теоретичного матеріалу, але й у розвитку фізичних якостей, командної роботи, що в свою чергу впливає на розвиток особистості кожного учня.

Позакласні форми роботи, зокрема екскурсії, походи та музейні уроки, роблять навчання більш динамічним, практичним і цікавим. Вони дозволяють урізноманітнити традиційні методи навчання, розширюють кругозір учнів, стимулюють їхній інтерес до історії, сприяють розвитку активної позиції щодо вивчення культурної спадщини України. Такий підхід забезпечує більш глибоке розуміння предмета, закріплення знань та підвищення зацікавленості до навчання історії в цілому.

Позакласні форми роботи не лише сприяють кращому засвоєнню матеріалу, але й допомагають учням розвивати важливі особистісні якості, такі як здатність до співпраці, самостійності, критичного мислення, а також вміння застосовувати набуті знання на практиці. Завдяки інтерактивному підходу, який включає музейні уроки, походи і екскурсії, учні активно залучаються до процесу навчання, що дає змогу краще зрозуміти історичні процеси та події. Інтерактивні методи навчання, такі як рольові ігри чи історичні квести, які часто використовуються під час позакласних заходів, дозволяють учням не лише отримати знання, а й застосувати їх в реальних ситуаціях, створюючи умови для глибшого осмислення вивченого.

Зокрема, під час екскурсій до історичних пам'яток учні можуть побачити, як історія оживає перед їхніми очима, що значно підвищує зацікавленість до предмета. Замість того, щоб обмежуватися лише текстами підручників, вони можуть досліджувати місця, де розгортались історичні події, що дозволяє зняти абстракцію з вивчення історії та створити безпосередній зв'язок з реальністю. Козацька тема є надзвичайно важливою частиною національної історії, і саме екскурсії до таких історичних місць, як Хортиця, Запорізька Січ, Батурин, дозволяють учням візуалізувати важливі етапи козацької доби. Наприклад, відвідування музеїв, присвячених історії українського козацтва, дає змогу учням ознайомитися з унікальними артефактами, що відображають побут, зброю, одяг козаків, а також зрозуміти роль цих предметів у військових

кампаніях. Це дозволяє учням побачити предмети, що свідчать про побут та культуру козаків, і дає їм уявлення про їхню важливу роль у розвитку української нації⁶².

Завдяки музеям і екскурсіям учні отримують можливість глибше проникнути в матеріальну культуру, зрозуміти значення козацтва для української історії, що надає їм глибше усвідомлення важливості таких подій, як боротьба за незалежність, оборона територіальних кордонів, розвиток національної ідентичності. Крім того, важливим аспектом позакласної роботи є похідні уроки, які допомагають учням практично вивчати не лише історичні факти, але й екологічні та соціальні умови того часу. Походи, які мають на меті відтворення історичних реалій або реконструкцію козацьких маршрутів, створюють унікальну можливість для учнів не лише дізнатися про історію, а й відчувати атмосферу минулого, що дозволяє значно посилити емоційне сприйняття матеріалу. В результаті, таке навчання забезпечує цілісне сприйняття історії, яке збагачується новими контекстами і життєвим досвідом, що надається учням через безпосереднє занурення в історичну тематику.

Крім того, позакласні форми роботи сприяють формуванню у учнів важливих життєвих навичок, таких як здатність до організації роботи в групі, відповідальність за виконання завдань та повага до результатів роботи колективу. Програми, що включають в себе історичні квести, рольові ігри, а також екскурсії, сприяють розвитку таких навичок, як вміння співпрацювати з іншими, ухвалювати рішення в умовах невизначеності та враховувати різні точки зору. Під час таких заходів учні змушені працювати в команді, здійснювати колективні дослідження, проводити історичні реконструкції або рольові ігри, що допомагає їм не лише дізнатися більше про історію, але й розвивати практичні навички, необхідні для успішної соціалізації в сучасному світі.

⁶² Мосіяшенко В. А. Українська козацька педагогіка: навч. посіб. для вузів. Київ: Знання України, 2006. 284 с.

Вивчення теми українського козацтва через позакласні форми роботи також стимулює в учнів глибше розуміння національної спадщини, що стає основою для формування національної свідомості. Враховуючи актуальність теми для сучасного суспільства, необхідність збереження національної ідентичності та пам'яті про важливі історичні етапи, такі позакласні заходи набувають особливої важливості в умовах глобалізації та швидких соціальних змін. Вони дозволяють сформувати у молоді не лише знання про минуле, а й активну позицію щодо майбутнього країни⁶³.

3.3 Виховні заходи у вивченні теми: сценарій тематичного заходу «Козацькому роду – нема переводу».

Виховні заходи є важливою складовою навчального процесу, оскільки вони сприяють не тільки глибшому розумінню історії, а й формуванню у учнів патріотичних почуттів, гордості за свою національну спадщину та усвідомлення важливості історичних подій для сучасності. Тематичний захід «Козацькому роду – нема переводу» спрямований на вивчення історії українського козацтва, зокрема на його становлення, розвиток та роль у боротьбі за незалежність України. Такий захід має за мету не лише знайомити учнів із важливими історичними подіями, а й стимулювати їх до глибшого осмислення значення козацької спадщини для формування української національної ідентичності.

Мета заходу: Основною метою цього заходу є поглиблене вивчення теми українського козацтва через використання виховних методів, спрямованих на розвиток патріотичних почуттів у учнів. Також важливим аспектом є формування у дітей уявлення про героїчну боротьбу козаків за незалежність і територіальну цілісність України, їхню роль у розвитку української культури, мови та традицій.

Завдання заходу:

⁶³ Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка. Київ: ІЗМН, 1997. 324 с.

1. Ознайомити учнів з основними етапами історії українського козацтва.
2. Розвивати в учнів почуття гордості за свою країну, її історію, культуру та героїчні традиції.
3. Сформувати в учнів усвідомлення важливості збереження історичної пам'яті та національної ідентичності.
4. Активізувати пізнавальну діяльність учнів через участь у рольових іграх, квестах, театралізованих постановках.

Підготовка до заходу:

1. Підготовка сценічного оформлення. Зал має бути оформлений в стилі українського козацтва: вишиванки, козацькі шапки, історичні зображення, мапи козацьких територій.
2. Розподіл ролей серед учнів. Важливо, щоб кожен учасник заходу мав можливість проявити свої творчі здібності. Учні можуть бути розподілені на групи, кожна з яких представлятиме різні етапи історії козацтва або образи видатних історичних постатей.
3. Підготовка музичної частини. Окрему увагу слід приділити підбору музики, що супроводжує захід, адже українські народні пісні, козацькі маршові композиції, музика епохи Запорізької Січі підсилюють емоційний ефект заходу.

Сценарій заходу:

1. Вступне слово. Захід починається з короткого вступного слова вчителя або ведучого, який пояснює учням важливість теми. "Українське козацтво – це не лише історичний феномен, це символ боротьби за незалежність, це національна гордість кожного українця. Сьогодні ми з вами поринемо в глибину цієї героїчної епохи через театралізовані постановки, вірші та пісні, щоб зрозуміти, чому козацькому роду – нема переводу."
2. Показ театралізованої постановки. Першою частиною заходу є театралізована сцена, в якій учні відтворюють моменти з життя козаків. Це може бути сцена з козацької ради, підготовка до походу, боротьба на Січі. Учасники у костюмах козаків та запорожців через акторську гру намагаються передати атмосферу того часу.

3. Історичний квест. Наступним етапом заходу є історичний квест, під час якого учні за допомогою підказок і загадок вирішують завдання, що стосуються важливих історичних подій та постатей козацької доби. Кожен етап квесту може бути присвячений окремому аспекту життя козаків: від їхнього побуту до великих битв та перемог. Наприклад, учні можуть шукати символи Запорізької Січі, відповідати на питання про козацьких гетьманів, розпізнавати історичні події, пов'язані з козацькими війнами.

4. Конкурс пісень і віршів. Після квесту учні виконують патріотичні пісні або читають вірші, присвячені українському козацтву. Це можуть бути твори класиків української літератури, а також народні пісні, які висвітлюють тему героїзму, боротьби за незалежність. Важливо, щоб виконання пісень та віршів не лише підвищувало рівень емоційного сприйняття теми, але й наголошувало на глибокому патріотичному змісті.

5. Заключне слово та рефлексія. Завершальним етапом заходу є обговорення того, що учні дізналися про історію українського козацтва. Учитель підсумовує важливість цієї епохи в контексті сучасності, підкреслюючи значення національної ідентичності, патріотизму, гордості за минуле. Учні можуть поділитися своїми враженнями від участі в заході, що допомагає їм глибше усвідомити важливість цієї теми.

Підсумок заходу: Захід "Козацькому роду – нема переводу" дозволяє учням не лише дізнатися більше про історію козацтва, а й відчувати особливу атмосферу того часу через творчі та інтерактивні форми роботи. Це сприяє розвитку не лише знань з історії, а й формуванню патріотичних почуттів, любові до своєї країни та гордості за її історичну спадщину.

Висновки до третього розділу

У третьому розділі досліджено інноваційні форми вивчення теми українського козацтва в загальноосвітніх навчальних закладах. Виявлено, що інтерактивні методи, позакласні форми роботи та виховні заходи мають великий потенціал для підвищення ефективності навчального процесу та розвитку учнів.

Історичні квести, рольові ігри та дебати сприяють активізації пізнавальної діяльності учнів, дозволяють глибше усвідомити історичні події, розвивають критичне мислення та навички аргументації. Такі методи допомагають учням не лише запам'ятовувати факти, а й осмислювати їхній зміст та значення для сучасності. Водночас, вони сприяють розвитку командної роботи, взаємодії між учнями та поглибленню розуміння історичних процесів через практичне застосування знань.

Позакласні форми роботи, такі як екскурсії, походи та музейні уроки, допомагають учням відчувати себе частиною історії, отримати нові враження від безпосереднього контакту з історичними пам'ятками та культурною спадщиною. Вони дозволяють виразити на практиці отримані знання, що підвищує їхню значущість і допомагає сформувати міцніші зв'язки між теоретичними знаннями та реальним світом.

Виховні заходи, зокрема сценарій тематичного заходу «Козацькому роду – нема переводу», сприяють розвитку патріотичних почуттів учнів, а також

формуванню в них національної свідомості. Такі заходи, що поєднують театралізацію, пісні, вірші та інтерактивні елементи, створюють емоційно насичену атмосферу, що дозволяє учням більш глибоко відчувати та усвідомити значення українського козацтва для історії та культури України.

Загалом, інтерактивні методи та виховні заходи є важливими інструментами для формування в учнів не лише знань з історії, а й їхнього особистісного розвитку, патріотизму та активної громадянської позиції. Вони дозволяють глибше зануритися у вивчення теми, зробити її більш актуальною та значущою для учнів, а також сприяють розвитку навичок, які будуть корисними в їхньому майбутньому житті.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження отримано такі основні результати.

Обґрунтовано актуальність вивчення історії українського козацтва в закладах загальної середньої освіти, що зумовлено його ключовою роллю у формуванні національної ідентичності, патріотичного виховання та громадянської свідомості школярів.

Стан наукового вивчення теми можна визначити як недостатній. Попри наявність значного історіографічного доробку, окремі аспекти проблеми потребують подальшої уваги — зокрема, питання впровадження інноваційних методик навчання козацької тематики в сучасній школі. Серед дослідників козацтва слід виокремити праці І. Крип'якевича, П. Штепи та інших науковців, що висвітлюють генезу, соціально-політичну сутність та державотворчу роль козацтва.

Основу джерельної бази роботи становлять нормативно-правові документи, навчальні програми, підручники, монографії та статті українських та зарубіжних авторів, а також історичні матеріали: літописи, архівні документи, фольклорні джерела. Нормативні документи розглянуто переважно у друкованих виданнях.

Визначено, що традиційні форми навчання — лекція, бесіда, робота з підручником і документами — забезпечують засвоєння базових знань з історії українського козацтва, формують уявлення про його історичну роль та значення.

Показано ефективність інноваційних методів вивчення теми, зокрема історичних квестів, рольових ігор, дебатів та групової роботи. Їх застосування сприяє формуванню критичного мислення, розвитку комунікаційних навичок, підвищенню пізнавальної активності та інтересу до історії. Практична апробація авторського уроку підтвердила результативність поєднання традиційних та інтерактивних технологій у навчальному процесі.

Доведено важливість позакласних форм діяльності — екскурсій, музейних занять, історико-краєзнавчих заходів, свят та творчих проєктів. Такі

форми сприяють емоційному залученню учнів, поглиблюють знання та формують патріотичні цінності.

Отже, застосування комплексу традиційних, інтерактивних та позакласних методів у вивченні історії українського козацтва забезпечує високий рівень навчальних результатів, формування патріотизму, національної свідомості та громадянської відповідальності учнів. Інноваційні підходи розширюють можливості сучасної історичної освіти, підсилюють мотивацію до навчання й забезпечують глибше розуміння історичних процесів.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Нормативно-правові документи

1. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 38–39. Ст. 380.
2. Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16.01.2020 р. № 463-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 31. Ст. 226.
3. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти "Нова українська школа" на період до 2029 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 р. № 988-р. *Урядовий кур'єр*. 2016. № 246.
4. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1392. *Офіційний вісник України*. 2011. № 94. Ст. 3410.
5. Про затвердження Державного стандарту базової середньої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 р. № 898. *Офіційний вісник України*. 2020. № 85. Ст. 2745.
6. Про Національну програму відродження та розвитку Українського козацтва на 2002–2005 роки: Указ Президента України від 15.11.2001 р. № 1092/2001. *Офіційний вісник України*. 2001. № 47. Ст. 2095.
7. Про заходи з підтримки розвитку Українського козацтва: Указ Президента України від 04.05.2007 р. № 378/2007. *Офіційний вісник України*. 2007. № 33. Ст. 1341.
8. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді : Наказ Міністерства освіти і науки України від 16 червня 2015 р. № 641. *Офіційний вісник України*. Київ, 2015.
9. Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України: Наказ Міністерства освіти і науки України від 6 червня 2022 р. № 527. *Офіційний вісник України*. Київ, 2022.
10. Про затвердження Положення про Всеукраїнську дитячо-юнацьку військово-спортивну патріотичну гру "Сокіл" ("Джура") Українського

козацтва: Наказ Міністерства освіти і науки України від 25 грудня 2003 р. № 855. *Офіційний вісник України*. Київ, 2003.

11. Про внесення змін до наказу МОН України від 25.12.2003 № 855: Наказ Міністерства освіти і науки України від 5 листопада 2009 р. № 1011. *Офіційний вісник України*. Київ, 2009.

12. Історія України. Всесвітня історія. 5–9 класи: навчальна програма для ЗЗСО (оновлена, затв. наказом МОН України від 7 червня 2017 р. № 804). URL: <https://imzo.gov.ua/osvita/zagalno-serednya-osvita-2/navchalni-prohramy-5-9-klasy-naskrizni-zmistovi-liniji/istoriya-ukrajiny-5-9-klasy-naskrizni-zmistovi-liniji/>

13. Історія України. Всесвітня історія. 10–11 класи: навчальна програма (рівень стандарту, затв. наказом МОН України від 14 липня 2016 р. № 826). URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv-2016>

14. Історія України. Всесвітня історія. 6–11 класи: навчальна програма для ЗЗСО (рекомендована МОН України, наказ від 3 серпня 2022 р. № 698). URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navch.progr.2022.WH.HU.6-11.pdf>

Інші джерела

1. Абрамова Н. Козацька Україна. *Історія України*. 2008. № 3. С. 9–10.

2. Андросук І. О., Гаврилюк Л. Д. Національно-визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої середини XVII ст. Відродження Української держави: [розробки уроків]. *Інтерактивні уроки з історії України. 8 клас*. Харків, 2005. С. 46–61.

3. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ: Либідь, 1993. 288 с.

4. Барна О. А. Побут і духовне життя запорожців (Вступ до історії). *Історія та правознавство*. 2011. № 29. С. 28–29.

5. Белей Д. І. Козацтво в долі українського народу: [методичні підходи до проведення узагальнюючого уроку]. *Рідна школа*. 1993. № 5. С. 44–47.

6. Богданова О. Історія України. 8 клас: плани-конспекти уроків (за програмою для 12-річної школи). Київ: Шкільний світ, 2008. 128 с.
7. Богдановська Л. П. Передумови і початок національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького: [урок-дослідження]. *Історія в середніх і вищих навчальних закладах України*. 2005. № 8. С. 55–56.
8. Божко О. М. Виникнення українського козацтва та Запорозької Січі. Як і чому виник етикет: [інтегрований урок історії та етики, 5 кл.]. *Історія та правознавство*. 2009. № 14. С. 9–13.
9. Борисова О. М. Українські землі у II половині XVII століття. Поділ Гетьманщини. *Історія та правознавство*. 2008. № 8. С. 23.
10. Бублій Т. В. Методичні рекомендації проведення уроку на тему: «Берестецька битва. Білоцерківський мирний договір». *Історія та правознавство*. 2007. № 33. С. 24–27.
11. Буланов Ю. І. Тестові завдання. Історія України, 8 клас: [гетьмани П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, П. Дорошенко]. *Історія та правознавство*. 2017. № 13–14. С. 22–28.
12. Бирзул О. Пилип Орлик і його Конституція. *Історія України*. 2008. № 14. С. 11–16.
13. Виборна С. О. Виникнення українського козацтва. Запорозька Січ. *Історія та правознавство*. 2005. № 32. С. 30–31.
14. Візер С. О. Національно-визвольний рух в Україні у 1596–1686 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2004. 20 с.
15. Вишковський І. В. Урок-екстраполяція: методична розробка уроку (8 клас). *Історія та правознавство*. 2005. № 19–21. С. 48–50.
16. Власов В. С., Данилевська О. М., Ващук Д. І. Історія України: підручник для 8 класу. Київ: Генеза, 2016. 256 с.
17. Венцева Н. О. Іван Виговський / Н. О. Венцева ; за заг. ред. К. О. Баханова. *Вивчення історичних постатей на уроках історії України у 8 класі*. Харків, 2010. С. 31–37.

18. Венцева Н. О. Дмитро Вишневецький / Н. О. Венцева; за заг. ред. К. О. Баханова. *Вивчення історичних постатей на уроках історії України у 8 класі*. Харків, 2010. С. 8–13.
19. Венцева Н. О. Петро Дорошенко / Н. О. Венцева; за заг. ред. К. О. Баханова. *Вивчення історичних постатей на уроках історії України у 8 класі*. Харків, 2010. С. 42–48.
20. Венцева Н. О. Петро Конашевич-Сагайдачний / Н. О. Венцева; за заг. ред. К. О. Баханова. *Вивчення історичних постатей на уроках історії України у 8 класі*. Харків, 2010. С. 13–17.
21. Венцева Н. О. Петро Калнишевський / Н. О. Венцева; за заг. ред. К. О. Баханова. *Вивчення історичних постатей на уроках історії України у 8 класі*. Харків, 2010. С. 66–72.
22. Венцева Н. О. Урок-дискусія «Гетьман Пилип Орлик та його Конституція» / Н. О. Венцева; за заг. ред. К. О. Баханова. *Вивчення історичних постатей на уроках історії України у 8 класі*. Харків, 2010. С. 72–81.
23. Венцева Н. О. Лабораторно-практична робота «Гетьманування Івана Мазепи» / Н. О. Венцева; за заг. ред. К. О. Баханова. *Вивчення історичних постатей на уроках історії України у 8 класі*. Харків, 2010. С. 133–141.
24. Галчанська О. М. Історія – трагічна та захоплююча: [інформаційно-краєзнавчий проєкт «Козацька Україна»]. *Історія та правознавство*. 2008. № 27. С. 24–28.
25. Гнатюк В. М. Пріоритети козацьких звичаїв і традицій у системі національного виховання молоді. *Освіта*. 2006. 9–16 серп. (№ 31). С. 6–7.
26. Гісем О. В., Гісем О. О., Мартинюк О. О. Історія України: підручник для 8 класу (поглиблене вивчення). Тернопіль: Астон, 2021. 256 с.
27. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Козацька Україна. Боротьба за державу (XVI–XVII ст.). Київ: Арій, 2020. 368 с.
28. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Київ: Наукова думка, 1992. 544 с.

29. Густіліна Ю. В. Програма виховання на засадах козацької педагогіки. *Позакласний час*. 2013. № 9–10. С. 113–120.
30. Гутник І. Козацька педагогіка як складова системи національного виховання молоді. *Початкова школа*. 2003. № 10. С. 47–49.
31. Дудар О. В., Гук О. І. (за ред. О. І. Пометун) *Історія України: підручник для 8 класу*. Київ: Освіта, 2016. 256 с.
32. Заїка С. А. Козацько-селянські повстання 20–30-х рр. XVII ст. *Історія та правознавство*. 2012. № 8. С. 20–22.
33. Іванова Н. І. Виникнення українського козацтва та Запорозької Січі. *Історія та правознавство*. 2009. № 22–24. С. 69–75.
34. Кеда Л. Методика організації та проведення уроку на тему: «Виникнення українського козацтва та Запорозької Січі». *Історія в школі*. 2012. № 11–12. С. 51–54.
35. Кобиляков М. Виховання учнів на козацьких традиціях. *Освіта*. 2008. № 31 (серп.). С. 4–5.
36. Коляда І., Павлюченко В., Щипець Я. Методика організації та проведення уроку на тему: «Доба героїчних походів запорозьких козаків проти турецько-татарських завойовників». *Історія в школі*. 2011. № 10. С. 21–25.
37. Кондратенко Ю., Кобозєв М., Азаренков В. На підставах козацької педагогіки. *Виховна робота в школі*. 2011. № 9. С. 4–6.
38. Левітас Ф. Л., Салата О. О. Методика викладання історії: практикум для вчителя. Харків: Основа, 2006. 96 с.
39. Нужа Ю. П. Богдан Хмельницький як політик і людина (Історія України, 8 кл.). *Історія та правознавство*. 2017. № 13–14. С. 44–46.
40. Остапенко В. Історія українського козацтва: постаті, події, документи, свідчення: посібник для учнів та вчителів (Історія України, 8 клас). Кропивницький, 2010. Ч. I–II. 200 с.
41. Паламарчук Г. В. Запорозька Січ у другій половині XVII століття: урок-дослідження з ігровими елементами. *Історія в школі*. 2017. № 2. С. 24–25.
42. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: у 2 т., 2-ге вид. Київ: Либідь, 1992. Т. 1. 640 с.

43. Пометун О. І., Гупан Н. М. Методика навчання історії в школі. Київ: Генеза, 2006. 328 с.
44. Пометун О. І., Гупан Н. М., Власов В. С. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі: метод. посібник. Київ: КОНВІ Прінт, 2018. 124 с.
45. Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького: укр. козацтво в міжнародних відносинах XVI – серед. XVII ст. Київ: Україна, 1991. 253 с.
46. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького, 1734–1775. Дніпропетровськ: Січ, 1994. 414 с.
47. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 352 с.
48. Субтельний О. Україна: історія. 3-тє вид. Київ: Либідь, 1993. 720 с.
49. Фаліштинська Н. О. Традиції козацької педагогіки як засіб патріотичного виховання учнів. *Путь в педагогическую науку: проблемы и решения*: зб. наук. праць студентів. Сімферополь, 2013. Вип. 3. С. 38–42.
50. Фігурний Ю. Українське козацтво: теоретико-методологічні аспекти. *Українознавство*. 2011. № 4. С. 178–181.
51. Черв'яцова Л. М. Становище української держави в роки правління І. Мазепи. *Все для вчителя*. 2001. № 4. С. 29–31.
52. Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. 2-ге вид., доопрац. Київ: Арістей, 2005. 640 с.
53. Шевчук В. Освіта в козацькі часи. *Віче*. 2001. № 9. С. 88–104.
54. Щупак І. Я., Старченко Н. А., Бурлака О. В. Історія України: підручник для 8-го класу НУШ. Київ: Оріон, 2021. 192 с.
55. Українське козацтво: мала енциклопедія / редкол.: Ф. Г. Турченко (відп. ред.) [та ін.]. Київ: Генеза, 2002. 568 с.
56. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Критика, 2009. 584 с.
57. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. Київ: Наукова думка, 1990. Т. 1. 591 с.
58. Яхно К. Б. Історичний КВК. *Все для вчителя*. 2002. № 13–14. С. 57–59.

59. Бех І. Д., Капська А. Й. та ін. Національно-патріотичне виховання дітей та молоді: методологія, теорія, технології. Київ: ІМВС НАПН України, 2014. 354 с.
60. Корнієнко О. М. Шляхами предків: засади національно-патріотичного (козацького) виховання: посібник для виховників. Суми: Мрія, 2008. 104 с.
61. Кульчицький В. Й. Теорія і практика патріотичного виховання в школах України (1945–2019 рр.): дис. ... д-ра пед. наук. Тернопіль, 2020. 612 с.
62. Стефанюк С. Козацька педагогіка. Харків, 2000. 146 с.
63. Мосіяшенко В. А. Українська козацька педагогіка: навч. посіб. для вузів. Київ: Знання України, 2006. 284 с.
64. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка. Київ: ІЗМН, 1997. 324 с.
65. Руденко Ю. Д., Губко О. В. Українська козацька педагогіка. Київ: МАУП, 2003. 240 с.
66. Енциклопедія історії України: Т. 3 (Е–Й) / редкол.: В. А. Смолій (голов. ред.) [та ін.]. Київ: Наукова думка, 2005. 520 с.